

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İNKAR-TƏSDİQ VARIATİVLİYİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri
5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ulduz Böyükkişi qızı Aslanova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Təhsil-1 fakültəsi nəzdində Alman dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponəntlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Səadət Məmməd qızı Zeynalova

filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor
Mirvari Abbas qızı İsmayılova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Hüseynağa qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 2.12 Birdəfəlik Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

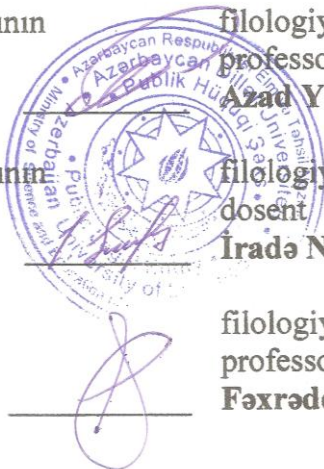
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bu dissertasiya alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən neqativ və privativ xarakterli frazeologizmlərin təhlilinə həsr olunan ilk tədqiqat işidir. Neqativ və privativ frazeologizmlərin müqayisəli-tipoloji aspektdə tədqiqindən bəhs edən bu araşdırmada mürəkkəb dil vahidləri olan neqativ və privativ frazeoloji birləşmələr yalnız sırf linqvistik baxımdan deyil, həmçinin geniş filoloji və ümumi-nəzəri baxımdan araşdırılır. Burada müqayisə olunan dillərin materialları əsasında hər iki dilin frazeoloji sistemi həm struktur-semantik, həm də kommunikativ-üslubi aspektdə tədqiq olunur. Müqayisə olunan dillərin frazeoloji sistemində xüsusi yer tutan eksplisit və implisit inkar daşıyıcılı idiomların, privativ frazeoloji cütlərin, privativ paremlər və sabit müqayisələrin inkar-təsdiq variativliyin yaranmasındakı rolu şərh olunur.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən başlıca amillərdən biri Azərbaycan dilinin ölkədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrdə və xarici ölkə şirkətlərində dövlət dili kimi istifadə olunmasıdır. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dilində sərbəst və mükəmməl mühakimə yürütmək üçün onun mühüm incəliklərini, dilin müdrikliyinin və milli mədəniyyətinin daşıyıcıları olan frazeologizmlərini də öyrənmək və mənimsəmək tələb olunur. Digər tərəfdən ölkəmizdə alman dilinin ali və orta məktəblərdə tədris olunan əsas xarici dillərdən biri olduğunu nəzərə alsaq, alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində öz semantik xüsusiyyəti ilə ziddiyyətli təzahür yaradan neqativ və privativ frazeologizmlərin tədqiqinə həsr olunan bu dissertasiyanın nəinki aktuallığı, həm də zəruriliyi və önəmliliyi bir daha təsdiqlənir. Bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə frazeologiya dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi dil araşdırıcılarının daha çox diqqətini cəlb edən tədqiqat sahəsidir. Ona görə də bu sahədə bir çox tədqiqat işlərinin olmasına baxmayaraq mübahisəli, öz həllini gözləyən və araşdırılması vacib olan məsələlər hələ də kifayət qədərdir.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin sistemli tədqiqi zamanı dilçilikdə nəzərə çarpan inkişaf istiqamətlərinə diqqət yetirmək

lazımdır. Heç şübhəsiz ki, müasir dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri funksional-semantik dil kateqoriyalarının müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırılmasıdır. Buna görə də Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı səviyyələrinin qohum və ya qohum olmayan digər dillərlə müqayisəli tədqiqi həm aktual, həm də vacibdir.

Tədqiqatlardan görüldüyü kimi, XX əsrin 70-ci illərindən etibarən kommunikativ dilçiliyə, sözün geniş mənasında kommunikasiya nəzəriyyəsinə, pragmatik və sosial dilçiliyə, psixolinqvistikaya və mətn dilçiliyinə, həmçinin müxtəlif dil sistemlərinin müqayisəli baxımdan öyrənilməsinə maraq artmışdır.

Alman alimi Qerhard Nikel 1989-cu ildə keçirilən “Dillərin kontrastiv aspektdə tədqiqi” adlı simpoziumdakı çıxışında kontrastiv tədqiqatların dillərin mükəmməl təhlilində əvəzsiz rolu olduğunu vurğulamışdır: *“Müqayisəli tədqiqat iki və daha çox dillərin bütün səviyyələrdə sistemli müqayisəsinə əsasən eynilik, oxşarlıq və fərqlərini üzə çıxarmağa yönəlmişdir. Müxtəlif dillərin ayrı-ayrı səviyyələrinin müqayisəli aspektdə təhlili dilçilik elminin ləngidilməsinin mümkün olmayan tələblərindəndir”*.¹

Dilçiliyin tarixinə nəzər saldıqda dillərin müqayisəsi ideyasının zaman etibarı ilə çox əvvəllərə gedib çıxdığı müşahidə olunur. Almaniyada XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində “Müqayisəli filologiya” (“Komparativistik”) elminin yüksək inkişaf səviyyəsinə gəlib çatdığı diqqəti cəlb edir. Müqayisə ənənəsi çərçivəsində V.Humboldt və Y.Qrim tipoloji müqayisə vasitəsi ilə dillərin dəyərləndirilməsinə cəhd edir və dillər arasındakı fərqlərin “xalqın xarakteri” kimi qiymətləndirilməsini vacib hesab edirdi. Beləliklə, uzun tarixi inkişaf yolu keçən müqayisəli dilçilik müasir dövrdə nəinki dilləri, həmçinin sosial-dilçilik və dialektlərin tədqiqi ilə məşğul olur. Burada xalq psixologiyasının tərənnümçüsü olan frazeoloji birləşmələrin müqayisəli təhlili öz aktuallığı ilə seçilir.

Y.Şternkopfun mülahizəsi bir daha bunu təsdiq edir: *“Keçən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində bir elm kimi bərqərar olan frazeologiya müasir linqvistikanın bir sıra çətin və ziddiyyətli*

¹ Nickel, G. Kontrastive Linguistik. Lexikon der germanistischen Linguistik, 2. vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage / G.Nickel. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1989. – 633 S.

*məsələlərini araşdırmaqla məşğul olur. Çağdaş dilçilikdə elə bir dil hadisəsi yoxdur ki, onun mövcudluğu ilə əlaqədar bu qədər ziddiyyətli fikir və mülahizələr olmuş olsun”.*²

Tədqiqat işinin nəzəri əsaslarını lingvistik sahə nəzəriyyəsi təşkil edir. Ona görə də bu tədqiqat frazeologiyanı müstəqil lingvistik elm kimi qəbul edən V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, A.V.Kunin, B.N.Teliya, İ.İ.Çernişeva, V.Flaysər, U.Fiks, B.Votyak, Y.Şternkopf, D.O.Dobroviolski, M.T.Tağıyev, H.A.Bayramov və başqalarının fikir və mülahizələrinə istinad edir. Bu fikir və mülahizələrin bünövrəsini isə Ferdinand de Sössür və Şarl Ballinin müddəaları təşkil edir.

Mövcud tədqiqat işlərinin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, alman və Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji birləşmələrin inkarlığı haqqında heç bir tədqiqat işi yoxdur. İnkarlığı lingvistik kateqoriya kimi geniş şəkildə mükəmməl tədqiq edən alman dilçisi V.Hayneman “Phraseologismen mit neg-Konstituenten und NEG-Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart” adlı yeddi səhifəlik məqalə yazmış və burada frazeoloji birləşmələrin inkarlığına dair tezis xarakterli bir neçə mülahizə irəli sürmüşdür. Bu məqalədə müəllif alman dilçiliyində frazeoloji birləşmələrin inkarlığının tədqiqinə dair araşdırmanın olmadığını vurğulamışdır. Burada müəllif implisit inkara malik leksik vahidləri təhlil edərkən belə xüsusiyyətli frazeoloji birləşmələrin də olduğunu qeyd edərək yazmışdır: “...Frazeoloji birləşmələrin inkarı yalnız sintaktik inkar elementin frazeoloji vahidin tərkibində bir signal kimi görünməsi ilə yekunlaşmır, eyni zamanda inkar mənə bir başa frazeologizmin semantikasında yerləşə bilər. İndiyə qədər açıq qalan bu problem geniş bir tədqiqatın nəticələrinin əsasını təşkil edə bilər” (...daß nicht das Auftreten eines syntaktischen Negationselements als Signal der negierenden Gesamtbedeutung einer phraseologischen Einheit angesehen werden kann, sondern daß sich dieser negierende Grundcharakter eines Phraseologismus auf ein obligatorisches Sem in der direkten semischen Information eines Phraseologismus gründet. Wir legen der Untersuchung dieses Problems – das bisher

² Sternkopf, J. Einige Bemerkungen zu Fragen in der deutschen Phraseologie. // In: Wort und Wortschatz. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, Sonderdruck, 1998. – s.84.

noch nicht aufgegriffen wurde – die Ergebnisse einer umfangreichen Studie zugrunde.)³

S.Ə.Abdullayev müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyasını hər tərəfli tədqiq etmiş və fundamental bir əsər yazmışdır. Həmin əsərdə müəllif feillərin privativ xüsusiyyətlərindən bəhs edərəkən yazır: *“Müxtəlif privativ semaların reallaşdırıcıları kimi təzahür tapan frazeoloji vahidlərin geniş leksik-semantik, kommunikativ-praqmatik və funksional-üslubi xarakteristikasını verməyə imkanımız yoxdur. Bu ayrıca araşdırma mövzudur”*.⁴

İnkarlıq kateqoriyasının mükəmməl tədqiqatçıları olan tanınmış dilçilər V.Hayneman və S.Ə.Abdullayevin fikirlərinə istinad edərək bu tədqiqat işi alman və Azərbaycan dillərində indiyə qədər tədqiq olunmamış frazeoloji birləşmələrin inkarlıq məsələsinin müqayisəli təhlilinə yönəlmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektini müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin təhlili təşkil edir. Tədqiqat işinin predmeti isə müqayisə olunan dillərin frazeoloji sistemindən seçilmiş neqativ və privativ frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur tiplərini, daha dəqiq desək, inkarın implisit daşıyıcıları olan privativ sabit müqayisələr, privativ xüsusiyyətə malik olan frazeoloji cütlər, privativ idiom və paremlərin həm struktur, həm də semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda tədqiqatın predmeti inkar mənanı eksplisit və implisit formada ifadə edən privativ frazeologizmlərin ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq hansı formada fəaliyyət göstərməsi, geniş mənada bu dil vahidlərinin kommunikativ-üslubi dəyişmələri, onların yaratdığı məzmun və forma variativliyinin təhlilini də əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi alman və Azərbaycan dillərinin privativ frazeoloji

³ Heinemann, W. Phraseologismen mit neg-Konstituenten und Neg-Phraseologismen in der deutschen Sprache der Gegenwart. // In: Wissenschaftliche Zeitschrift Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 30/5. Karl-Marx-Universität. – Leipzig: VEB Verlag Bibliographisches Institut, – 1981. – s.473.

⁴ Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə.Abdullayev. – Bakı: “Maarif”, – 1998. – s.225

sisteminin ayrı-ayrı mikrosahələrinin yaratdığı inkar-təsdiq variativliyi aşkara çıxarmaq, sintaktik və mətn səviyyəsində inkar-təsdiq variativliyin ifadə vasitələrinin xüsusi çəkisini müəyyənləşdirmək, privativ frazeologizmlərin müxtəlif mikrosahələrinin yaratdığı semantik-üslubi və funksional-praqmatik əlaqələri, funksional sinonimlik vəziyyətlərini üzə çıxarmaqdır.

Həmçinin məqsəd müqayisəyə cəlb olunan dillərin frazeologiyası sahəsində başlıca əlamətlərinə görə digər frazeoloji birləşmələrdən fərqlənən neqativ və privativ frazeologizmləri seçmək və onları bütöv bir sistem kimi araşdırmaq, neqativ və privativ frazeologizmlərin müqayisəli şərhinə istinad edərək alman və Azərbaycan dillərində onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsəllərə nail olmaq üçün tədqiqat işi öz qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- alman və Azərbaycan dillərində olan ixtisas ədəbiyyatında frazeologiya sahəsinə aid olan tədqiqat işlərini təhlil etmək və onlara münasibət bildirmək, bu sahədə həllini gözləyən aktual problemləri üzə çıxarmaq;

- müqayisə olunan müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində rəngarəng strukturlu frazeologizmləri struktur-semantik cəhətdən tədqiq etmək, onların içərisindən neqativ və privativ frazeologizmləri seçmək;

- təhlilin aparılması üçün seçilmiş dil materialını sistemləşdirmək;

- sistemləşdirilmiş neqativ və privativ frazeologizmləri həm struktur, həm də semantik nöqteyi-nəzərdən təhlil etmək;

- affirmativ frazeologizmlərin inkar elementlərlə işlənmə imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- neqativ frazeologizmləri strukturundakı inkar konstituentlərin funksiyası baxımından qruplaşdırmaq;

- privativ semanın kontekstual-situativ indikatorlarını, eləcə də eksplisit və implisit privativlərin funksional nisbətlərini müəyyənləşdirmək;

– inkar-təsdiq variativliyin yaranmasına səbəb olan privativ frazeologizmləri funksional-semantik və kommunikativ-praqmatik mövqedən təhlil etmək;

– frazeoloji privativlik sahəsinin markerlərinin mühüm xüsusiyyətlərini və onların inkar mənanın reallaşmasındakı rolunu şərh etmək;

– privativ frazeologizmlərin mətndaxili xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

– frazeoloji kontekstlərdə privativ mənanın reallaşdırıcılarını tədqiq etmək;

– kontekstual privativlərin məntiqi-semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək.

Tədqiqat metodları. Sovet dilçilik ədəbiyyatını araşdırarkən frazeologizmlərin tədqiqi ilə əlaqədar bir sıra metodlara müraciət olunduğu nəzərə çarpır: V.V.Vinoqradovun frazeologiya və sözlərin identifikasiyası metodu, N.Amosovanın kontekstoloji metodu, V.Arxañgelskinin variasiya metodu, V.Jukovskinin applikativ metodu, İ.Çernişevanın kombinasiyalı metodu, M.Tağıyevin əhatə metodu. Göründüyü kimi, mürəkkəb dil vahidləri olan frazeologizmlərin tədqiqi üçün rəngarəng metodlar tətbiq olunmuşdur. Bu tədqiqat işində isə araşdırmanın məqsədinə müvafiq araşdırmaya cəlb edilən alman və Azərbaycan dillərinin universal və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müqayisəli-tipoloji metoddan geniş istifadə olunmuşdur. Ayrı-ayrı nümunələrin, neqativ və privativ frazeoloji vahidlərin semantik strukturunun təhlilində transformasiya metoduna da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı frazeoloji birləşmələrin inkar-təsdiq variativliyini alman dilinin materialında təhlil edərkən təsviri metoda üstünlük verilmişdir, çünki bu metod müəyyən dövrlə, daha doğrusu, dilin araşdırmaya cəlb olunduğu dövrlə əlaqədardır. Digər tərəfdən təsviri metod tədqiqatçı üçün ana dili olmayan hər hansı bir dilin müstəqil yaradıcılıqla öyrənilməsində istifadə olunan dilçilik metodlarından geniş tətbiq olunanıdır. Neqativ və privativ frazeologizmlərin kommunikativ-üslubi xüsusiyyətlərinin təhlilində üçlü yanaşma metoduna da istinad olunmuşdur.

Tədqiqat işində alman dilində bədii əsərlərdən, qəzet və jurnallardan seçilmiş nümunələrlə yanaşı, Almaniyanın ayrı-ayrı illərdə dörd müxtəlif universitetində – Boxum, Laypsiq, Manhaym və Frayburq Universitetlərində – müəllim və tələbələr arasında aparılan empirik tədqiqat zamanı əldə olunmuş fikir və mülahizələr təhlil olunaraq araşdırmada istifadə olunmuşdur. Müqayisənin aparılması üçün hər iki dilin müxtəlif funksional üslublarına aid 20 min səhifəlik material araşdırmaya cəlb olunaraq hind-Avropa və türk dilləri ailəsinə məxsus nəzərdən keçirilən dillərin özünəxas xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İnkar elementlərin frazeologizmlərlə işlənməsi frazeoloji birləşmələrin idiomluq və sabitlik dərəcəsindən asılıdır;
2. İnkar-təsdiq variativliyin yaranmasında ayrı-ayrı frazeoloji mikro sahələr və kontekstual privativlər mühüm rol oynayır;
3. Privativ frazeologizmlərdə inkar semantika pozitiv strukturda reallaşır;
4. Neqativ frazeologizmlərin müəyyən qrupu dilin semantik sistemində təsdiqin modifikasiyası kimi formalaşır;
5. Neqativ frazeologizmlərin strukturunda inkar elementlərin olması zəruridir;
6. Privativ frazeologizmlərin semantik aspektdə təsnifatının müəyyənləşdirilməsi vacibdir;
7. Privativ frazeologizmlər semantik mikrosahələrə bölünür;
8. Müqayisə olunan dillərdə inkarlığın formal ifadə vasitələri əsasında sintaktik idiomlaşma faktorları mövcuddur;
9. Privativ frazeologizmlər kommunikasiya aktında kontekstual mövqeyə malik olur və müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir;
10. Frazeoloji privativlər üslubi variativliyin yaranmasında xüsusi rol oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu dissertasiyada frazeologiya sahəsində indiyə qədər yazılmış tədqiqatlardan fərqli olaraq hər iki dilin frazeoloji sistemində daxil olan neqativ və privativ frazeologizmlər xüsusi qrup kimi kontrastiv modelə müvafiq həm struktur-semantik, həm də funksional-semantik və kommunikativ-praqmatik aspektdə ilk dəfə

tədqiq olunur. Bununla da müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərinin frazeologiyası sahəsində tədqiq olunmamış bir problem öz həllini tapır və bu sahəyə yeni bir ruh əlavə olunur. Dissertasiyadakı elmi yenilikləri belə qruplaşdırmaq olar:

- eksplisit və implisit inkar daşıyıcılı idiomlar, privativ xüsusiyyətə malik olan frazeoloji cütlər, paremlər və komparativ frazeologizmlərin praqmatik aspektdə inkar-təsdiq variativliyin yaranmasındakı rolunun dil faktları əsasında təhlili;

- neqativ və privativ frazeologizmlərin hər iki dilin materialı əsasında həm struktur, həm də semantik nöqteyi-nəzərdən qruplara bölünməsi;

- privativ xarakterli frazeologizmlərin təsnif olunaraq dilçilikdə frazeologiya sahəsində mövcud olan təsnifatlardan fərqlənən yeni bir təsnifatın təqdim olunması;

- neqativ və privativ frazeologizmlərin semantik aspektdə ayrı-ayrı mikrosahələr üzrə qruplaşdırılması;

- neqativ və privativ frazeoloji birləşmələrin müqayisə olunan dillərdə oxşar və fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Neqativ və privativ frazeoloji birləşmələr müqayisəli-tipoloji baxımdan müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında indiyə qədər tədqiq olunmadığına görə problemin təhlili bu sahədə atılan ilk addımdır. İlk dəfə olaraq bu dissertasiya işində privativlik komponentləri və kontekstual privativlər funksional-semantik və kommunikativ-praqmatik mövqedən təhlil olunur və onların inkar-təsdiq variativliyin yaranmasındakı rolu aydınlaşdırılaraq öz elmi həllini tapır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müxtəlif sistemli alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlərin inkar semantikanın implisit ifadəsinə xidmət etməsi, neqativ və privativ frazeologizmlərin məntiqi-semantik xüsusiyyətləri, inkar-təsdiq variativliyin dialoji və frazeoloji kontekstlərdə reallaşma imkanları və qeyri-inkar strukturlarda inkar semanın implisit daşıyıcıları olan privativ frazeoloji birləşmələrin semantik mikro sahələri kimi mühüm nəzəri problemlərin təhlilindən bəhs edən bu dissertasiya işi müxtəlif funksional-semantik sahələrin ümumdilçilik və müqayisəli-tipoloji planda öyrənilməsi, mətn dilçiliyinin, mətnin semantika və

praqmatikasının tədqiqi sahəsində elmi tədqiqat işlərinin aparılması üçün nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Dissertasiyadan dilçiliyin təzadlı və mübahisəli sahəsi olan frazeologiyanın hələ açıq qalan bir sıra problemlərinin tədqiqində faydalanmaq olar. Qeyd etmək olar ki, tədqiqat kommunikativ dilçiliyin, həmçinin mətn və praqmatik dilçiliyin inkişafı üçün də yeni perspektivlər açır. Ona görə də müxtəlif quruluşlu dillərin materialı əsasında konkret sahələrin tipoloji planda öyrənilməsi və bu istiqamətdə kompleks tədqiqatların aparılması məqsədi ilə də bu tədqiqatdan bəhrələnmək olar.

Araşdırmanın qeyd olunan nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı praktiki dəyəri də az deyildir. Əsərdən ümumi və müqayisəli üslubiyyat, leksikologiya, praqmatika, koqnitiv dilçilik, mətnin şərh, tərcümə nəzəriyyəsi və praktik tərcümə fənlərinin tədrisində, pedaqoji universitetlərin müvafiq fakültələri üçün dərslik və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Alman dilli dövlətlərlə siyasi və diplomatik görüşlər və danışıqlar zamanı tərcümə işində də tədqiqatın yararlı olduğunu vurğulamaq olar.

Tədqiqat işinin aparılması üçün Almaniyanın Laypsiq, Boxum, Manhaym və Frayburq Universitetlərinin tanınmış alimlərinin rəylərinə əsasən 1998, 2001, 2005, 2009 və 2014-cü illərdə AAMX-nin (DAAD) qrant ayırması araşdırmanın həm aktuallığını, həm də nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiq edir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları onun yerinə yetirildiyi ADU-nun alman dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrasında, Almaniyanın Frayburq Universitetinin Germanistika şöbəsində və Almaniyanın Manhaym Universitetinin “Dillərin Tədqiqi İnstitutun” da müzakirə olunmuşdur.

Tədqiqatın ayrı-ayrı paragrafları üzrə Almaniyanın Frayburq və Maynts Universitetlərində, Türkiyənin Hacettepe və Mərmərə Universitetlərində, Moldovanın Kişinyov Dövlət Universitetində, Tbilisidə Gürcüstan Texniki Universitetində, Polşanın Vratslav Dövlət Universitetində, Abay adına Qazaxıstan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Nizami Gəncəvi adına Daşkənd Pedaqoji Universitetində, Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Kazan

Dövlət Federal Universitetində, Bakıda və Sumqayıtda keçirilən beynəlxalq forum və konfranslarda, eləcə də ADU-da xarici dillərin aktual problemlərinə və tədrisinə həsr olunmuş Respublika Konfranslarında məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu həm xaricdə, həm də respublikada nəşr olunan müxtəlif məcmuə və jurnallarda Azərbaycan, türk, alman, rus və ingilis dillərində çap olunmuş 50 məqalə və tezislərdə, həmçinin tədqiqata həsr olunmuş iki monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. Tədqiqat işində təhlil olunmuş 1546 ədəd neqativ və privativ frazeoloji birləşmələr ayrıca lüğət şəklində dərs vəsaiti kimi çap olunmuşdur. “Almanca-Azərbaycanca neqativ və privativ frazeologizmlər” lüğəti Almaniyanın Frayburq Universitetinin Online kitabxanasına yerləşdirilmiş və dünya miqyasında internet istifadəçilərinin sərəncamına verilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. “Müasir alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin inkar-təsdiq variativliyi” adlanan bu tədqiqat işi Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) 3 iyul 2004-cü il tarixli Elmi Şurasında təsdiq olunmuş və ADU, Almaniyanın Leypsiq və Frayburq Universitetlərində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 5 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və illüstrativ mənbələrin siyahısından, həmçinin dissertasiyada təhlil olunmuş bir qisim privativ və neqativ frazeologizmlər lüğətdən ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 11 səhifə, 20 370 işarə, I fəsil 45 səhifə, 82 864 işarə, II fəsil 58 səhifə, 105 278 işarə, III fəsil 36 səhifə, 61 438 işarə, IV fəsil 50 səhifə, 88 980 işarə, V fəsil 63 səhifə, 113 421 işarə, Nəticə hissəsi 6 səhifə, 10 736 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 483 087 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin mühüm tərkib hissəsini təşkil edən neqativ və privativ xarakterli frazeoloji konstruksiyaların müqayisəli-tipoloji təhlilinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobeiası, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar və tədqiqat işinin quruluşu haqqında məlumat verilir.

“Alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin əsas xüsusiyyətləri”ndən bəhs edən **I fəsil** beş paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə alman, Azərbaycan və rus dilçilik ədəbiyyatında indiyə qədər yazılmış frazeoloji tədqiqatlara dair fikir və mülahizələr nəzərdən keçirilir, frazeologiya sahəsinin ümumi mənzərəsi təhlil olunur. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətləri, frazeoleksəmlərin leksik-praqmatik təhlili, frazeoloji birləşmələrin morfo-sintaktik və leksik-semantik təsnifat prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirilir. Privativ frazeologizmlərin idiomluq dərəcəsini müəyyənləşdirən amillər şərh olunur və tədqiqat olunan mürəkkəb dil vahidlərinin tipoloji xarakteri izah olunur.

Bu fəslin **“Frazeoloji tədqiqatların xronologiyası”** adlı birinci paragrafında qeyd olunur ki, frazeologiya XX əsrin 90-cı illərindən etibarən sürətli inkişaf yolu keçərək dilçiliyin müstəqil bir sahəsinə çevrilmişdir. Frazeologiyanın tədqiqat obyektı hər bir dilin xəzinəsi hesab olunan sabit söz birləşmələridir. “Daşlaşmış” ifadələr hesab olunan sabit söz birləşmələri dilin lüğət tərkibində çox mühüm yer tutur və onlar struktur baxımdan olduqca müxtəlifdir. Danışiq üslubunda geniş şəkildə yayılmış olan bu ifadələr bədii ədəbiyyatda, mətbuat-publisistika üslubunda, ümumiyyətlə, bütün dil sistemində işlənərək ona milli kolorit və spesifik mahiyyət verir.

İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini – məişətini, mədəniyyətini, zehniyyət və təsəvvürünü inikas etdirən frazeologizmlər dəfələrlə həm diaxron, həm də sinxron planda tədqiqat obyektı olmuşdur. Dilçilikdə mürəkkəb struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə digər dil vahidlərindən fərqlənən frazeoloji birləşmələr haqqında

ziddiyyətli fikirlərin yaranması, bu sahədə çoxsaylı elmi-tədqiqat işlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dissertasiya, monoqrafiya, məcmuə, məqalə və tədqiqat toplularının, eləcə də bir sıra müvafiq elmi konfrans və simpoziumların həsr olunduğu frazeologiya bu gün də dilin hədsiz maraq doğuran və inkişaf etməkdə olan dilçilik sahəsi kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan bir problemdir.

Frazeoloji tədqiqatların tarixi xülasəsinə əsasən demək mümkündür ki, frazeologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi inkişafında sovet dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin tədqiqatları xüsusi yer tutur. V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, A.V.Kunin, B.N.Teliya, İ.İ.Çernişeva, S.İ.Ojeqov, A.M.Babkin, V.L.Arxaŋgelski, M.T.Tağıyev, N.N.Amosova, B.Q.Ayollo, İ.E.Aniçkov, S.Q.Qavrin, S.Q.Qalperin, E.İ.Qolubeva, F.Q.Hüseynov, V.İ.Zimin, A.İ.Molotkov, V.M.Mokuenko, Z.M.Rizayeva, A.İ.Smirnitski, A.A.Qaykaşvili, A.V.Yakovlevskaya, H.A.Bayramov, Ç.H.Qurbanov və başqaları frazeoloji vahidlərin mahiyyətini açmaq üçün fərqli aspektlərdən yanaşsalar da, problemin tədqiqi ilə əlaqədar böyük xidmətləri olmuşdur.

*“Privative frazeologiyanın inkişafında rus dilçiliyinin, eləcə də XX əsrin rus dilçilik ənənələri istiqamətində davam etdirilməsində sovet məkanında yaşayıb-yaratmış dilçi-tədqiqatçıların böyük xidmətləri vardır”.*⁵

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlərin tədqiqindən bəhs edən əsərlərdə “unifitsar” elmi yanaşmanın olması müşahidə olunur. Elmi ədəbiyyatda fenomenoloji yanaşmadan və tədqiqat üsulundan asılı olaraq frazeoloji birləşmələrin şərhı verilir. Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələr, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında M.H.Hüseynzadə, S.Ə.Cəfərov, S.N.Murtuzayev, A.H.Aslanov, A.M.Qurbanov, Ç.H.Qurbanov, S.H.Xəlilov, N.R.Rəhimzadə, Q.A.Rəhimov, H.A.Bayramov, M.M.Mirzəliyeva, Q.Ç.Mahmudova, N.G.Vəliyeva, H.H.Baxşiyev və Ə.H.Hacıyevanın tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

⁵ Häusermann. Phraseologie. Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse. // Linqusitische Arbeiten 47. – Mannheim: Brockhaus AG, Klabtdruck GmbH, – 1977. – S.118.

Alman dillində germanistika sahəsində frazeologizmlərin tədqiqi ilə bağlı ilk bünövrə fikirlər E.Thiele, Y.Q.Qotşed, K.Pilts və V.Vanderə məxsusdur. Lakin alman dilçiliyində fundamental əsərlər 70-ci illərdə İ.İ.Çernişeva K.Daniels, S.N.Denisenko, R.Ekert, U.Fiks, D.Heller, V.Şade, Y.Hoyzerman, S.İsabekov, K.Milits, K.D.Pilts və 80-ci illərin əvvəllərində H.M.Milits, H.Şəman, V.Flaysər, U.Şröter, P.Kühn, A.Rotkeqel, H.Qraszeqer, R.Qlezer tərəfindən yazılmışdır.

“Privativ frazeoleksmlərin leksik-praqmatik təhlili” adlanan ikinci paraqraf tədqiqatçıların frazeologizmlərin özünəməxsus formativ strukturuna dair fikirlərinin şərhindən bəhs edir. Frazeologiyanın banisi hesab olunan fransız dilçisi Ş.Ballinin “frazeoloji birləşmə” adlandırdığı semantik qrupdan olan dil vahidlərinin əlamətləri haqqında məlumat verilir.

*“Frazeologizmlər vahid daxili məna əsasında bir-birinə çulğalaşmış sözlərin möhkəm birliyi. Bu birlik daxilində birliyi əmələ gətirən sözlər az və ya çox dərəcədə öz mənalarını itirir və bütöv birləşmə vahid məna əsasında bərqərar olur”.*⁶

A.A.Axundovun fikrincə *“grammatik cəhətdən belə söz birləşmələrinin tərkib hissələri diskretlikdən, yəni müstəqil hüduddan məhrum olur, başqa sözlə, özlərinin ilkin morfoloji və sintaktik mənalarını itirir; yəni ayrılıqda müstəqil nitq hissəsi və cümlə üzvü olmaq qabiliyyətini mühafizə edə bilmir”.*⁷

A.İ.Smirnitskinin təbirincə frazeologizmlər bilateral dil vahidləridir.⁸

Alman dilçisi K.Pilts leksem və frazeologizmləri bir-birindən belə fərqləndirir: *“Leksemlər bütöv biçimli linqvistik işarə, sabit birləşmələr isə xüsusi biçimli dil işarələridir”.*⁹

⁶ Wotjak, B. Verbale Phraseolexeme in System und Text / B.Wotjak. – Tübingen: Niemeyer, – 1992. – S.3.

⁷ Axundov, A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A.A.Axundov. – Bakı: “Maarif”, – 1979. – s.166.

⁸ Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка / А.И.Смирницкий. – Москва: Изд.лит. на иностр. яз., – 1956. – с.146.

⁹ Pilz, K.D. Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache / K.D.Pilz. – Göttingen: Ernst Klett Verlag, – 1981. – S.58.

Frazeologizmlərin leksik tərkibi dəyişməzdir, sabitdir, ekstralingvistik çərçivədə məntiqi dəyişkənlikdən məhrumdur. Lakin frazeologizmlərin sabitliyi heç də mütləq xarakter daşımır, frazeologizmlərdə modifikasiya hallarının təzahür etməsi müşahidə olunur, yəni frazeologizmlərdə sabitlik iki mənada – mütləq və nisbi mənada başa düşülməlidir: *ins Gras beißen* privativ frazeoloji vahidinin cümlə daxilində iki variantda işlənməsi mümkündür və bu danışanın məqsədi və ünsiyyət şəraiti ilə müəyyənləşir: *Er hat ins Gras gebissen. Ins Gras hat er gebissen*. Azərbaycan dilində *dili-ağzı* qurumaq privativ frazeologizm də kommunikativ şəraitdən asılı olaraq dəyişikliyə məruz qalır: *Abituriyentin həyəcandan dili-ağzı qurumuşdu. Qurusun dilin-ağzın, ay qız, uşağa belə söz deməzlər!*

Üçüncü paraqrafda **“Privativ frazeologizmlərin xarakterik xüsusiyyətləri”** izah olunur. Məşhur alman dilçisi T.Şipan frazeologizmləri belə xarakterizə edir: *“Frazeologizmlər dedikdə, iki və daha artıq sözün möhkəm birliyi (feste Einheit) başa düşülür. Dilin frazeoloji tərkibini təşkil edən bu dil vahidlərinin başlıca xüsusiyyətləri (Reproduzierbarkeit, Stabilität, Lexikalität, Idiomatizität) sabitlik, idiomluq, tətbiq olunarkən dəyişikliyə uğramadan bir bütöv halda işlənməsi, tərkib elementlərinin sərbəstliyinin qismən və ya tamam itməsi nəticəsində vahid semantikaya malik olması ilə müəyyənləşir”*.¹⁰

Nəzərdən keçirilən tədqiqat işlərinə istinad edərək bu dissertasiyada privativ frazeologizmlərin mühüm xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirilmişdir: a) *privativ frazeologizmlərin komponentləri bu və ya digər dərəcədə məcazlaşmış olur və bütövlükdə vahid mənə ifadə edir*; b) *privativ frazeologizmlər dildə hazır şəkildə mövcuddur, tətbiq zamanı yaradılmır*; c) *privativ frazeologizmlər mütləq, az hallarda isə nisbi mütləq tərkibə malikdir, yəni daxili modifikasiya mümkündür*; d) *privativ frazeologizmlər milli səciyyəli, obrazlı, emosional və yüksək ekspressivliyə malik implisit inkar xarakterli sabit ifadələrdir*.

Birinci fəslin dördüncü paraqrafında **“Privativ frazeologizmlərin idiomluq dərəcəsini müəyyənləşdirən amillər”**dən bəhs olunur.

¹⁰ Schippan, Th. Lexikologie der deutschen Sprache / Th.Schippan. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1992. – 306 S.

İdiomluq dərəcəsi asılı olaraq frazeologizmlər iki qrupa - tam və ya qismən idiomlaşmış frazeologizmlərə bölünür.¹¹

Təhlillər göstərir ki, frazeologizmlərin idiomluğu komponentlərin yalnız ifadə daxili və ifadə xarici semantikasi sayəsində müəyyənləşmir, idiomluq dərəcəsi frazeologizmlərin komponentlərinin kollokasiyası nəticəsində yaranan metaforlaşma prosesindən də asılı olur. Frazeologizmlərin semantikasının müəyyənlişməsində kommunikasiya aktı da mühüm rol oynayır: *Die Mutter hat gestern abends dem Jungen den Kopf gewaschen*. Bu cümlədəki *jmdm. den Kopf waschen* söz birləşməsi iki mənada a) sözbəsöz, hərfi mənada; b) idiomatik mənada (*jmdm. schwer tadeln*) kimi başa düşülə bilər. Azərbaycan dilindəki “gözüaçıq olmaq” frazeoloji vahidinin də semantikasi ünsiyyət şəraiti ilə müəyyənlişir: “Uşaq gözüaçıqdır” cümləsində “*gözüaçıq olmaq*” iki mənada: a) *ayıq olmaq, yatmamaq*; b) *zirək olmaq* mənasında başa düşülə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, frazeologizmi əmələ gətirən müxtəlif komponentlər hətta tam idiomatik frazeologizmlərdə semantik-assosiativ potensiyayı qoruyub saxlayır. Bu da komponentləri arasında unikal və ya formal bağlılıq olan frazeologizmlərin tətbiqi zamanı özünü büruzə verir.

Dərketmə prosesində idiomluq dərəcəsi yüksək olan frazeologizmlərlə bağlı müəyyən çətinliklərin üzə çıxması təbii, çünki eyni və ya oxşar tərkib elementləri olan alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji birləşmələri müxtəlif semantikalı olur. Məsələn: *aus der Haut fahren* – *dəridən-qabıqdan çıxmaq* mənasını deyil, “*özündən çıxmaq, qəzəblənmək*” mənasını ifadə edir. Ona görə də frazeologizmlərin tədrisində və tərcüməsində ekvivalentlik prinsipinə üstünlük verilməlidir. Bu da bir daha güclü idiomluq dərəcəsi ilə seçilən frazeologizmlərin semantikasının ayrı-ayrı komponentlərinin məna toplusundan ibarət olmadığını təsdiqləməyə imkan verir: *zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen* – *bir əldə iki qarpız tutmaq*; *zwischen Baum und Borke stecken/stehe/sitzen* – *odla su arasında qalmaq*; *die Flinte ins Korn werfen* – *ruhdan düşmək* və s.

¹¹ Fix, U. Zum Verhältnis von Syntax und Semantik im Wortgruppenlexem // Beiträge (H), – Leipzig: – 1976. №95, – S.64.

Dissertasiyanın I fəslinin beşinci paragrafı **“Frazeoloji birləşmələrin morfo-sintaktik və leksik-semantik təsnifi prinsipləri”** adlanır. Burada alman dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlərin təhlil aspektindən asılı olaraq müxtəlif təsnifat növlərinin olduğu göstərilir. Məlum olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrin ilkin bölgüsünü Ş.Balli belə müəyyənləşdirmişdir: 1) *adi birləşmələr*; 2) *frazeoloji qruplar*; 3) *frazeoloji vahidlər*.¹²

Alman dilçisi F.Zayler özünün geniş həcmli “Deutsche Sprichwörterkunde” əsərində Ş.Ballinin tədqiqatında söz birləşmələrinin müxtəlif növləri arasında hər hansı fərqləndirici və aydın sərhədin olmadığını, xüsusilə sərbəst və sabit söz birləşmələrinin mühüm xüsusiyyətlərinin dolğun izah edilmədiyini qeyd edir. F.Zayler araşdırmasında alman dilinin frazeoloji sistemini təşkil edən sabit söz birləşmələrinin semantik, struktur və funksional cəhətdən bir-birindən fərqləndiyini nəzərə alaraq onları qruplaşdırır və belə bir təsnifat təqdim edir: 1) *atalar sözü (Sprichwörter)*; 2) *aforizmlər, hikmətli cümlələr (Aphorismen, Sentenzen)*; 3) *zərb məsəllər (sprichwörterliche Redensarten)*; 4) *hikmətli ifadələr (sprichwörterliche Formeln)*; 5) *qanadlı sözlər (geflügelte Worte)*.¹³

Sovet dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın elmi əsaslarını, frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətlərini, zəngin təzahür formalarını və növlərini nəzəri cəhətdən əsaslandıran, onların elmi təhlilini verən V.V.Vinoqradov rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidlərin təsnifini verərkən onları üç semantik qrupa ayırmışdır: 1) *frazeoloji qovuşmalar (фразеологические соединения)*; 2) *frazeoloji birləşmələr (фразеологические сочетания)*; 3) *frazeoloji uyuşmalar (фразеологические единства)*.¹⁴

Alman dilçisi U.Fiks frazeologizmlərin sintaktik aspektdə araşdırılmasının əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Müəllif qeyd edir ki, əgər yalnız frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri nəzərə

¹² Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Просвещение, – 1961. – с.24.

¹³ Seiler, F. Deutsche Sprichwörterkunde. München, 1922. Neigefafte Auflage / F.Seiler. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, – 1989. – s.199.

¹⁴ Виноградов, В.В. Основание понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Избранные труды по русской лексикологии и лексикографии. – Москва: Изд-во Мос. уни-та, – 1946. – с.47.

alınarsa, onda bu dil vahidlərinin mövcudluğunu nə bütövlükdə dərk etmək, nə də onların təsnifatını vermək mümkün olmazdı.¹⁵

A.Rotkeqel alman dilində semantik aspektdə frazeologizmlərin iki əsas qrupunu fərqləndirir. Sintaktik aspektdə dominant konstituentə görə frazeologizmləri dörd qrupa ayırır.

H.A.Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının quruluşundan bəhs edərkən frazeologizmləri feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr adı altında iki böyük qrupa ayırır, atalar sözü və məsəllər, idiomlar, hikmətli sözlər, aforizmlər, qanadlı sözlər, rəvayətlər və terminlərdən danışır.¹⁶

N.Ç.Vəliyeva frazeoloji vahidlərin struktur və semantik xüsusiyyətlərini izah edərək yazır: *“Buna görə də müasir Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq lazım gəlir: 1. Feili frazeoloji birləşmələr; 2. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr”*.¹⁷

Bölgüyə əsasən müəllifin öz tədqiqatını ənənəvi morfoloji təsnifat əsasında apardığını söyləmək heç də çətin deyildir.

H.H.Baxşiyevin araşdırmasında da frazeologizmlərin morfoloji təsnifat əsasında təhlilini görürük. Burada müəllif frazeologizmlərin semantik-qrammatik aspektdə səkkiz kateqoriyasından bəhs edir.¹⁸

Araşdırmalardan göründüyü kimi, təsnifatların əksəriyyəti morfo-sintaktik və semantik aspektdə aparılmışdır və burada kifayət qədər rəngarənglik vardır. Həm alman, həm də Azərbaycan tədqiqatçılarının birmənalı qəbul etdikləri yeganə bölgü ismi və feili və yaxud feili və qeyri-feili frazeologizmlərdir.

Bu araşdırmada inkarlıq elementlərinin frazeoloji vahidin komponenti kimi çıxış etməsi imkanları aydınlaşdırılmış, feili frazeoloji birləşmələr müqayisə olunan dillərdən seçilmiş nümunələr əsasında struktur-semantik baxımdan təhlil olunaraq üç böyük qrupa

¹⁵ Fix, U. Zum Verhältnis von Syntax und Semantik im Wortgruppenlexem // Beiträge (H), – Leipzig: – 1976. №95, – S.253.

¹⁶ Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov. – Bakı: “Maarif”, – 1978. – s.71.

¹⁷ Vəliyeva, N.G. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili / N.G.Vəliyeva. – Bakı: “Ünsiyyət”, – 2001. – s.22.

¹⁸ Baxşiyev, H.H. Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri / H.H.Baxşiyev. – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, – 2002. – s.36.

ayrılmışdır: affirmativ frazeologizmlər, neqativ frazeologizmlər və privativ frazeologizmlər.

Bu tədqiqat işində ənənəvi təsnifatlardan fərqli olaraq frazeologizmlər inkar-təsdiq prizmadan təhlil edilmişdir. Burada neqativ və privativ frazeologizmlərin belə bir struktur-semantik təsnifatı təqdim olunur: 1) *privativ predikativ konstruksiyalar*, 2) *komparativ privativlər*, 3) *privativ frazeoloji cütlər*, 4) *privativ idiomlar*, 5) *privativ paremlər*.

Dissertasiyanın II fəslə **“Privativ frazeologizmlərin funksional-semantik variativliyi”** adlanır və beş paraqraftan ibarətdir. Bu fəslin **“Frazeologiləşmə prosesində privativlik və onun semantik variativliyi”** adlanan birinci paraqrafında privativlik kateqoriyasının lingvistik təhlili verilir, onun inkarlıq kateqoriyasının mühüm tərkib hissəsi olduğu aydınlaşdırılır. Burada izah olunur ki, privativlik termini məntiqi-fəlsəfi anlayış kimi yoxluq, çatışmazlıq, mövcud olmama, məhrumiyyət ifadə edir və onun şərhə Aristotel dövrünə gedib çıxır. Böyük filosof bu terminlə inkarın elə bir növünü nəzərdə tutur ki, orada inkar əlamətlə malik olan xəbər inkar xüsusiyyəti məntiqi şəkildə özündə birləşdirən mürəkkəb xəbərə çevrilir.

Dilçilik ədəbiyyatında privativ dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsində üç əsas istiqamət nəzərə çarpır. Qeyd etmək lazımdır ki, lingvistik nöqteyi-nəzərdən privativlik probleminin ilk sistemli və geniş tədqiqi alman dilçisi E.Layzinin adı ilə bağlıdır. E.Layzi Aristotelin məntiqi konsepsiyasını kommunikasiya prosesinə aid edərək “privativlik” terminini belə izah edir: *“Privativlik latın sözü olan “privare” = berauben sözündən götürülmüşdür və eine vom Normalen, Erwarteten abweichende Abwesenheit, d.h. ein Fehlen (gözlənilənə rəğmən meydana olmamaq, yoxluq) ifadə edir”*.¹⁹

Privativ frazeologizmlərin kommunikativ funksiyası ümumi-universal xarakter daşıyır və müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində mətnin semantik perspektivlərinin spesifik əsaslarını yaradır.

¹⁹ Leisi, E. Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen. Quelle & Meyer / E.Leisi. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, – 1967. – s.37-38.

İmplicit inkar ifadə edən privativ frazeologizmlər kontekstdə digər komponentlərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibət zamanı mühüm rol oynayır və inkarın müxtəlif mənə çalarının yaranmasına səbəb olur, inkarın funksional-semantik və üslubi variativliyi üçün geniş imkan yaradır: *Willst du heute ins Kino gehen? – Zur Zeit halte ich das für Zeitvergeudung = Ich habe keine Zeit. Çəkmək istəyirsən? – Bir aydır ki, siqareti atmışam = Siqaret çəkmirəm.*

II fəslin ikinci paragrafında **“Privativ frazeoloji birləşmələrin semantik təsnifi”**ndan bəhs olunur. Burada izah olunur ki, privativ frazeoloji vahidlər dilin daxili semantik sistemində, eləcə də mətndə və nitq səviyyəsində bilavasitə inkar mənə ifadə edir. Belə frazeoloji birləşmələrdə inkar mənə frazeoloji vahidin semantik strukturunun zəruri komponenti kimi reallaşır. Privativ xarakterli frazeoloji vahidlər privativ semantikanın yoxluq və çatışmazlıq, imtina və rədd mənalarını ifadə edərək, heç bir qrammatik inkar konstituentin iştirakı olmadan inkar informasiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn: *in die Patsche geraten = in einer Lage hilflos sein; den Pfad der Tugend verlassen = etw. Unrechtes tun; zwei linke Hände haben = sehr ungeschickt bei handwerklicher Tätigkeit sein; in den letzten Zügen liegen = nicht mehr viel Kraft, Macht, Geld haben; qulaq ardına vurmaq = özünü eşitməzliyə qoymaq, qəsdən eşitməmək; yaxasını kənara çəkmək = bir iş görməmək; çüyü çiyində gəzmək = heç bir iş görməmək; oxu daşa dəymək = arzusuna çatmamaq və s.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, frazeologizmlərin səthi strukturunda neqativ mənə implicit şəkildə təmsil olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, affirmativ strukturlu neqativ semantikalı belə frazeoloji privativlər müqayisə olunan hər iki dilin materialında inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Dissertasiya işində yeni mühüm istiqamət privativ frazeologizmlərin semantik prinsipə əsasən təsnif olunmasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən onlar dörd qrupa ayrılır:

I. İşin icrasının qeyri-mümkünlüyünü ifadə edən PF*

mit dem Kopf durch die Wand wollen – etw. tun wollen, was unmöglich ist – təkədən pendir tutmaq;

* PF = privativ frazeologizmlər

wenn Ostern und Pfingsten auf einen Tag fallen = *niemals* – qulağının dibini görəndə;

*zwischen Baum und Borke stecken/stehe*n = *sich in einer Situation befinden, in der man nicht weiß, wie man sich verhalten soll* – odla-su arasında qalmaq, çıxılmaz vəziyyətdə olmaq və s.

II. İşin icrasından imtina olunmasını göstərən PF:

seine Zunge im Zaum halten = *schweigen, nichts Unbedachtes sagen* – susmaq, yersiz danışmamaq;

den Kopf in den Sand stecken = *von einem Problem nichts wissen wollen* – yaxasını kənara çəkmək;

von jmdm./ etw. die Nase voll haben = *nicht mehr machen oder haben* – boğaza yığılmaq və s.

III. İnsanın mənfi xüsusiyyətlərini əks etdirən PF:

jmdm. einen Bären aufbinden = *jmdm. eine unwahre Geschichte erzählen, d.h. jmdn. betrügen* – aldatmaq;

jmdn. einen Floh ins Ohr setzen = *in jmdm. einen unerfüllbaren Wunsch wecken, jmdn. beunruhigen* – kürkünə birə salmaq və s.

IV. verbal əlamətin yoxluğunu ifadə edən PF:

die Flinte ins Korn werfen = *den Mut verlieren* – ruhdan düşmək;

Knöpfe auf den Augen haben = *nicht richtig sehen können, etw. nicht wahrnehmen* – bəsirəti bağlanmaq;

etw. in den Schornstein/Kamin schreiben = *etw. als verloren betrachten* – əlini üzmək və s.

Lakin qeyd olunmalıdır ki, privativ frazeologizmlərin hansı qrupa aid olması şərti xarakter daşıyır, bu da onların çoxmənalılığı ilə izah olunur. Polisemantik feili frazeoloji vahidlərdə ayrı-ayrı privasiya mənalı vahid semantik sahəyə aid olduğu kimi, müxtəlif semantik qruplara da daxil ola bilər. Bununla da feili privasiyanın müxtəlif strukturlu semantik variantlığı yaranır. Frazeologizmlərin leksik variantlığı ilə semantik variantlığını eyniləşdirmək olmaz. Semantik variantlıq polisemiyanın təzahürü kimi başa düşülməlidir.

II fəslin üçüncü paragrafi **“Privativ frazeologizmlərin manipulyativ-strateji funksiyası”** adlanır. Privativ frazeologizmlər mürəkkəb mahiyyətləri obrazlı şəkildə ifadə etmək xüsusiyyətinə malik olduqları üçün müxtəlif mətn növlərində cəzbedicilik

yaratmaqdan ötrü tez-tez istifadə olunur. Daxili semantikaları sayəsində neqativ assosiasiya yaradan privativ frazeologizmlər inkar-təsdiq variasiyanın daşıyıcıları olaraq müəyyən substansional tərkibdən məhrum olmaq, əks tərəfə nisbətə nəyəsə malik olmamaq anlamını verir. Təbliğat xarakterli mətnlərdə frazeoloji privativlərə müraciət etmək, əks tərəfin diqqətini cəlb etmək üçün əvəzsiz rol oynayır. Ona görə də siyasi mətnlərdə privativ frazeologizmlər yüksək işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn:

-*jemand über die Achsel ansehen = auf jmdn. herabsehen* – bir kəsə yuxarıdan aşağı baxmaq;

-*von jmdm. um die Gunst buhlen = sich intensiv bemühen, jmdn. / etw. zu bekommen* – kimdənsə sui istifadə etmək;

-*das Blaue vom Himmel versprechen = jmdm. ohne Hemmungen versprechen* – yalan vəd etmək.

Diplomatik ünsiyyətdə, siyasi diskursda belə ifrat mühakimələri təshih etmək, yumşaltmaq, bütövlükdə mətni qəbul olunmuş standartlara, stereotiplərə oturtmaq ehtiyacı yaranır. Dil faktları təsdiq edir ki, məhz bu ehtiyac privativ frazeologizmlərin tətbiqi sayəsində bir cümlədə və ya mətndə qəsdən, bilərəkdən inkar semantikanın yaradılması ilə güclü aldanış və manipulyasiya mənbəyinə çevrilir, ünsiyyət prosesində çoxlu anlaşılmazlıqlar yaradır. Belə informasiyalar az savadlı, naşı, təcrübəsiz və zəif qavrayışlı insanları çaşdırmaq gücündədir. Privativ frazeologizmlərin mürəkkəb semantik strukturu, kəmiyyət çoxluğu və yüksələn ardıcılıq ilə manevr etmək aludəçiliyi fikir qütblərini dolaşdırmaqla əsl mətləbi gizlətməyə, fikrin əks qütbünü daha yaxşı nəzərə çarpdırmağa imkan verir. Privativ frazeologizmlərin artan təzyiqi şəraitində mətni kommunikativ baxımdan dərhal dərk etmək və birmənalı şəkildə qiymətləndirmək çətinlik törədir. Belə kommunikasiya aktında mətnin məzmununu qavramaq heç də asan olmur. Çünki implisit inkar daşıyıcılarının semantikasını, məqamını düzgün müəyyənləşdirmək və onların linqvistik enerjisini əlaqələndirmək asan deyildir. Bu baxımdan manipulasiya naminə privativ frazeologizmlərdən istifadə siyasi mübarizənin sınaqmış üsullarından biri hesab olunur.

II fəslin dördüncü paragrafında *“Privativ frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi”*ndən bəhs olunur. Privativ frazeologizmlərin üslubi cəhətdən tədqiqi göstərir ki, ekspressiv planda, nitq prosesindən asılı olaraq privativ frazeoloji vahidlər müxtəlif qruplara bölünür. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir alman ədəbi dilinin frazeologiyası zəngin və rəngarəng üslub imkanlarına malikdir.

Privativ frazeoloji vahidlərin funksional xüsusiyyəti onların dilin ayrı-ayrı üslublarında işlənmə tezliyinə əsasən müəyyən olunur. Ona görə də funksional üslub baxımından privativ frazeoloji vahidlərin dilin bütün tətbiq sahələrində işlənmə imkanı eyni deyildir. Buna görə də privativ frazeologizmlərin üslubi xarakteristikasını öyrənərkən, iki mühüm aspekti nəzərə almaq lazımdır: funksional aspekt və ekspressiv aspekt. Hər bir privativ frazeoloji vahidin məqsədəmüvafiq işlənməsi üçün üslub çalarının hər iki növünü dərk etmək və lazımi şəkildə istifadə etmək tələb olunur.

Privativ frazeologizmlərin konotativ mənası ilə əlaqədar qeyd etmək olar ki, bu aspektdə onların istifadəsində müəyyən məhdudiyyət nəzərə çarpır. Privativ frazeologizmlərin istifadəsindəki məhdudiyyətlər ondan ibarətdir ki, ədəbi dilin standartları tələb olunan mətnlərdə və ya kommunikasiya aktında konnotasiya ilə bağlı əlavə təsir effekti yaradır. Məhdudiyyəti yaradan əsas səbəblərdən biri “üslubi nişanlanma” (stilistische Markiertheit) hesab olunur. Ona görə də heç də bütün privativ frazeologizmlər müxtəlif funksional üslublarda və kommunikasiya sahələrində eyni tərzdə və eyni tezlikdə işləyə bilmir. İstifadə məhdudiyyətinin digər səbəbləri müxtəlif pragmatik funksiyalarla əlaqədardır ki, bu da bütün kommunikasiya sahələrində eyni tərzdə vacib deyildir.

Privativ frazeologizmin üslub mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək üçün bir sıra parametrlərə diqqət yetirmək lazımdır: 1) *privativ frazeologizmdə emosional-ekspressiv çalar yaradan denotativ şəraitə*; 2) *komponent tərkibə, yəni privativ frazeoloji vahidi əmələ gətirən leksemlərin daha çox hansı üslubda işlənməsinə*; 3) *privativ frazeologizmin kontekstual ünsiyyət şəraitinə*; 4) *privativ frazeologizmin sintaktik əhatə dairəsinə*; 5) *privativ frazeologizmin işlənmə tezliyinə*.

II fəslin beşinci paragrafı “*Funksional üslublarda privativ frazeologizmlərin tətbiqinə dair*” adlanır. Privativ frazeologizmlərin struktur-semantik aspektdə təhlili zamanı onların üslub prinsiplərinə görə tətbiqi məsələsi də diqqəti cəlb edir. Alman və Azərbaycan dillərində bir sıra privativ frazeoloji vahidlərin funksional-üslubi xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bəzi privativ frazeologizmlərin etimoloji mənbələri eyniyyət təşkil edir və onlar ümumi mədəni ənənələrlə, daha dəqiq ifadə etsək, hər bir xalqın həyat tərzilə bağlıdır. Belə privativ frazeoloji vahidlərin denotativ mənası gündəlik həyat və məişət hadisələri ilə əlaqədar olub, müqayisə olunan hər iki dildə eyni üslub çalarına malik olur. Nümunələrə diqqət yetirək: *jmdm. einen Korb geben – xoruzunu qoltuğuna vermək; etw. in den Wind schlagen – qulaq ardına vermək/vurmaq; sein Wort brechen – vədə xilaf çıxmaq; den Faden verlieren – kələfin ucunu itirmək; jmdm. in die Augen streuen – gözüne kül üfürmək.*

Privativ frazeologizmlərin əksəriyyəti milli zəmin əsasında formalaşan dil vahidləridir, onlar milli özünəməxsusluğu və ictimai-tarixi hadisələri köklü şəkildə ifadə edir. Hər bir dilin arsenalında mövcud olan privativ frazeoloji vahidlər həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Ona görə də alman və Azərbaycan dillərində mövcud olan bəzi privativ frazeoloji vahidlərin tərkibində ekvivalent leksemlərin olmasına baxmayaraq, onların tamamilə müxtəlif mənanaya və müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərə malik olması müşahidə olunur. Nümunələrə nəzər salaq: *jmdm. aus den Augen gehen = sich nicht mehr bei jmdm. sehen lassen; mit heiler Haut davonkommen = nicht bestraft werden; den Kopf in den Sand stecken = nichts mehr wissen wollen; jmdm. das Herz brechen = jmdn. so sehr bedrücken, dass er daran zugrunde geht* və s.

Bu privativ frazeoloji vahidlərin əsas komponentlərinin Azərbaycan dilindən seçilmiş privativ frazeoloji vahidlərin tərkib elementləri ilə eyni olduğunu görmək olar. Məsələn: *dərisini boğazından çıxarmaq; başının altına yastıq qoymaq; başına daş salmaq; ürəyini sındırmaq/qırmaq, gözdən qaçırmaq; gözdən düşmək* və s.

Misallardan göründüyü kimi, əsas tərkib hissəsi eyni leksemlərdən (*Haut – dəri, Kopf – baş, Herz – ürək, Auge – göz*)

ibarət olan privativ frazeoloji birləşmələr müqayisə olunan dillərdə müxtəlif üslubi çalarlara malik sabit söz birləşmələridir.

Alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif üslublarına aid nümunələrin təhlili göstərir ki, ünsiyyəti optimallaşdıran frazeoloji privativlərin əksəriyyəti bədii və danışiq üslubunda daha yüksək intensivlik kəsb edir. Privativ frazeologizmlər məhz bu üslublarda fikir və mühakimələri əlavə hissi çalarlarla zənginləşdirməyə xidmət edir.

Mətbuat üslubuna aid mətnlərin təhlili göstərir ki, müasir alman dilinin mətbuat üslubunda privativ frazeologizmlər geniş miqyasda tətbiq olunur. Privativ frazeologizmlər hətta rəsmi üslubda da istifadə olunur. Alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif funksional üslublarında privativ frazeologizmlərin tətbiqinin təhlilindən məlum olur ki, müqayisə olunan hər iki dilin bədii və məişət üslublarında privativ frazeologizmlər daha geniş tətbiq dairəsinə malikdir. Bu üslublarda neqativ və privativ frazeologizmlərin bütün növləri məharətlə istifadə olunur və bunun nəticəsində xüsusi funksional-üslubi çalarlar, kontrast effekti və inkar-təsdiq variativlik yaranır.

Dissertasiya işinin III fəslı “**İnkar tərkibli frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsil dörd paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsildə tədqiqatın predmetinə aid olan neqativ frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik və kommunikativ-üslubi xüsusiyyətləri, affirmativ frazeologizmlərin inkar elementlərlə işlənmə imkanları müqayisəyə cəlb olunmuş hər iki dilin materialına söykənərək tədqiq edilir. Müqayisə olunan dillərdən seçilmiş nümunələr kontrastiv metod əsasında təhlil olunur və neqativ frazeoloji birləşmələrin inkar-təsdiq variativliyın yaranmasında rolü aydınlaşdırılır.

Bu fəslin “**Neqativ frazeologizmlər və onların struktur təsnifi**” adlanan birinci paraqrafında müqayisə olunan hər iki dildə neqativ frazeologizmlər struktur baxımdan təhlil olunur. Təhlillərdən aydın olur ki, alman və Azərbaycan dillərində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, mütləq inkar struktura malikdir. Yəni inkar element onların ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir və inkarın həmin frazeologizmdən çıxarılması qeyri-mümkündür. Daha dəqiq desək,

belə frazeologizmlərin təsdiqə çevrilməsi onun mənasının itməsi ilə nəticələnir. Nümunələrə nəzər salaq: *keinen Finger krumm machen* – **einen Finger krumm machen*; *jmdm. nichts von den Fersen gehen* – **jmdm. von den Fersen gehen*; *nicht von gestern sein* – **von gestern sein* və s.

Mütləq inkar konstituentli neqativ frazeologizmlər Azərbaycan dilinin materialında da diqqəti cəlb edir. Nümunələrə nəzər salaq: *gün-dirrik verməmək*; *ayağını basmamaq*; *dil boğaza qoymamaq*; *söz altında qalmamaq*, *ağzı qatıq kəsməmək* və s.

Nümunələrdəki neqativ frazeologizmlərin tərkibində inkar elementin, yəni *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisinin funksiyası konstitutiv qaydada görünür, çünki inkar konstituent özü sabit birləşmənin mənasında bilvasitə iştirak edir. Bu frazeoloji neqativlərdə inkar element struktur tərkibdə mütləq komponent kimi reallaşmışdır. Başqa sözlə desək, inkar elementin özü də frazeologiləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə neqativ frazeologizmlər həm alman, həm də Azərbaycan dillərində obrazlı inkarlıq şəkillərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Neqativ frazeologizmlər yalnız neqativ strukturlu deyil, həmçinin neqativ semantikalıdır. Lakin tədqiqat nəticəsində aşkar edilmişdir ki, neqativ frazeologizmlərin mənası və inkar konstituentlərin mütləq komponent kimi işlənməsi arasındakı nisbət 1:1 müvafiqliyində deyildir, çünki implisit inkar daşıyıcılı frazeologizmlər mövcuddur.

III fəslin **“Neqativ frazeologizmlərin funksional-semantik təsnifi”** adlanan ikinci paraqrafında inkar konstituentli frazeologizmlər semantik nöqteyi-nəzərdən həm alman, həm də Azərbaycan dillərində iki qrupa ayrılmışdır: 1) *İnkar tərkibli neqativ mənalı frazeoloji neqativlər*; 2) *İnkar tərkibli təsdiq mənalı frazeoloji neqativlər*. Bu bölgü tədqiqat işində yeni istiqaməti müəyyənləşdirən amillərdən biridir.

Frazeoloji neqativlərin birinci qrupu elə frazeologizmləri əhatə edir ki, onlarda inkar konstituent formal struktur elementlər funksiyasında çıxış etmir, əksinə onlar frazeologizmlərin ümumi semantik strukturunun mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Bu halda frazeologizmlərdə mütləq inkar məna hökmran olur, yəni belə frazeologizm-

lərin affirmativ transformasiyası qeyri-mümkündür. Məsələn: *nicht auf den Kopf gefallen sein* = *nicht dumm sein*, *kein Auge zu tun* = *nicht schlafen*, *keine grauen Haare wachsen lassen* = *sich keine Sorge machen*, *əlini ağdan – qaraya vurmamaq* = *heç bir iş görməmək*, *ağına – bozuna baxmamaq* = *heç nəyə fikir verməmək*, *tükünü tərpətməmək* = *əhəmiyyət verməmək* və s.

Həm alman, həm də Azərbaycan dilində birinci qrupa aid inkar konstituentli frazeologizm tədqiqat obyektı olaraq müqayisə aspektində təhlil olunarkən belə bir maraqlı nəticə əldə edilmişdir: alman dilində olan frazeoloji neqativlərin Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərindən 2:3 inkar element zəruri komponent kimi nəinki strukturda fəaliyyət göstərir, eyni zamanda həmin ekvivalent və ya təsviri müvafıqlar inkar mənalıdır.

Frazeoloji neqativlərin ikinci qrupu elə frazeologizmləri əhatə edir ki, bu qrupa aid edilən neqativ frazeologizmlərdə inkarlıq konstituentlərinin reallaşması neqativ semantikanın ifadəsinə xidmət etmir. V.Flaysərin qeyd etdiyi kimi, inkar tərkibli frazeoloji vahidlərin mənasında heç də həmişə inkar məna ifadə olunmur.²⁰

Nümunələrin müqayisəsi maraqlıdır: *aus seinem Herzen keine Mördergrube machen* = *seine Meinung offen sagen*; *nicht von schlechten Eltern sein* = *beachtlich sein*; *kein Blatt vor den Mund nehmen* = *etw. offen aussprechen*; *qəlbini sındırmamaq* = *kiminsə arzusunu yerinə yetirmək*; *söz altında qalmamaq* = *hər şeyə cavab vermək* və s.

Nümunələrin müqayisəsi maraqlı bir mənzərəni göz önünə gətirir. Azərbaycan dilindəki təsdiq semantikalı frazeoloji neqativlərin yarısının alman dilindəki ekvivalentləri və ya məna müvafıqlarında inkar element tərkibdə reallaşmış mütləq komponentdir, lakin bu neqativ frazeoloji birləşmələr təsdiq məna ifadə edir. Belə ekvivalentlərin üzə çıxarılması müqayisə olunan müxtəlif sistemli dillərdə oxşar strukturlarda oxşar semantikanın olduğunu söyləməyə imkan verir. Nümunələrin digər yarısının ekvivalentləri isə həm quruluşca, həm də məna baxımından affirmativ ifadələr kimi nəzəri cəlb edir. Xalqların həyatının “güzgüsü” hesab olunan frazeologizm-

²⁰ Fleischer, W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. durchgesehene und ergänzte Auflage / W.Fleischer. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1997. – S.92.

lərin belə oxşarlığı, ayrı-ayrı xalqların təfəkkür tərzinin bəzi hallarda üst-üstə düşməsi ilə izah olunur. Bu xüsusiyyəti frazeologizmlərin beynəlmiləl səciyyəsinin simvolu kimi dəyərləndirmək olar.

Hər bir dilin frazeologizmləri ətraf mühitin obrazlı ifadəsinə xidmət edərək, həmin dilin xəzinəsini yaradır. Ətraf mühitin ifadə üsulu dilin frazeoloji sistemində təcəssüm olunaraq sırf milli xarakterlə bağlı olsa da, universal məntiqi-psixoloji və linqvistik özlə əsaslanır. Müqayisə olunan dillərdə frazeoloji neqativlərin semantik təhlili aşağıdakı faktları söyləməyə imkan verir. Alman dili neqativ frazeoloji birləşmələrlə zəngin olduğu halda, Azərbaycan dilində bu növ frazeologizmlərin nisbi məhdudluğu nəzərə çarpır. Əgər alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji neqativlər mütləq ekvivalentlik nöqtəyi-nəzərindən tədqiq olunarsa, onların morfo-sintaks və leksik baxımdan da uyğunluğu tələb olunur. Lakin alman və Azərbaycan dillərinin tipoloji təhlili göstərir ki, dillər arasında analitizm-sintetizm şkalasında bir sıra mühüm fərqlər müşahidə olunur. Beləliklə, struktur və semantik anlamda mütləq ekvivalentlik müəyyən məhdudiyyətlərə məruz qalır. Buna baxmayaraq, hər iki dildə bəzi hallarda semantik ekvivalentlərin və ya leksik komponentlərin üst-üstə düşməsi müşahidə olunur.

III fəslin üçüncü paragrafı ***“Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası”*** adlanır. Alman və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin tədqiqi belə bir faktı söyləməyə imkan verir ki, müqayisə olunan hər iki dilin frazeoloji sistemini təşkil edən frazeoloji birləşmələrin 3:4 hissəsi təsdiq quruluşu malik olan feili frazeoloji birləşmələrdir. Bəs təsdiq quruluşlu feili frazeoloji birləşmələri necə inkar etmək olar? Və burada müəyyən bir qayda və ya prinsipə əməl olunmalıdır mı?

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, təsdiq strukturlu feili frazeologizmlərin inkar olunması müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir, yəni heç də bütün affirmativ frazeoloji birləşmələr eyni dərəcədə inkar oluna bilmir. Belə olan halda yenə bir neçə sual meydana çıxır:

1. *Affirmativ verbal frazeologizmlər hansı inkar elementlərlə birləşə bilər?*

2. *Bütün affirmativ verbal frazeoloji birləşmələr inkar elementlərlə işləyə bilərmi? Yoxsa, müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur?*

3. *İnkar elementlərin yerinə dair hansı qanunauyğunluqlar vardır?*

Qeyd etmək lazımdır ki, feili frazeologizmlərin inkar elementlərlə işlənməsi heç də sərbəst sintaktik birləşmələrdə olduğu kimi sadə deyildir. V.Flayşer qeyd edir ki, *“frazeologizmlərin inkarı mümkündür. Lakin bu o deməkdir ki, inkar element bu halda frazeologiləşməmiş olsun. Yəni inkar element frazeologizmin komponenti olmasın”*.²¹

Tədqiqat göstərir ki, heç də hər iki dildə bütün frazeoloji vahidlər inkar sözlərlə birləşmək imkanına malik deyildir. Burada frazeologizmlərin semantik və struktur xüsusiyyətlərindən və onların tərkib hissələrinin semantik məhdudluğundan asılılıq başlıca rol oynayır. Müxtəlif struktura malik frazeoloji birləşmələrin müəyyən inkar sözlərlə əlaqəsinin mümkünlüyü eyni zamanda kontekst əlaqəsindən də asılıdır. Beləliklə, bir sıra frazeologizmlərin inkar olunması qeyri-mümkündür. Çünki həm alman dilində, həm də Azərbaycan dilində təsdiq “ilkinliyə” əsaslanmayan frazeologizmlərlə yanaşı “inkar törədiciyə” yol verməyən frazeoloji birləşmələr də vardır.

Alman dilində affirmativ frazeoloji birləşmələrin inkar olunması üçün *nicht*, *kein*, *nie*, *nichts*, *nirgends* və *weder noch* inkar elementlərindən istifadə olunur: *sein Licht unter den Scheffeil stellen* – *sein Licht nicht unter den Scheffeil stellen* – təvazökarlıq et(mə)mək; *etwas für jmdn. sein* – *nichts für jmdn. sein* – heç kəsin işinə yaramamaq; *eine Antenne für etwas haben* – *keine Antenne für etwas haben* – düzgün qiymətləndir(mə)mək.

Alman dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində affirmativ feili frazeoloji birləşmələrin inkarlılığı ilə əlaqədar fərqli halların nəzərə çarpması Azərbaycan dilinin aqlütinativ xüsusiyyətindən irəli gəlir. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində feilləri inkar etmək üçün *-ma*, *-mə* (*-m*) inkar şəkilçilərindən istifadə olunur. Ona görə də affirmativ feili frazeoloji birləşmələrin inkar olunmasında da bu şəkilçilər tətbiq edilir. Nümunələrə müraciət edək: *könlü açılmaq* – *könlü açılma-maq*; *quyruğu ələ keçmək* – *quyruğu ələ keçmə-mək*; *canı qurtarmaq* – *canı qurtarmamaq*; *gözə dəymək* – *gözə dəymə-mək*; *ipini çəkmək* –

²¹ Fleischer, W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. durchgesehene und ergänzte Auflage / W.Fleischer. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1997. – S.91.

ipini çəkməmək və s. Bundan başqa Azərbaycan dilində “*na-*”, “*bəd*”, “*-sız*” affiksləri və “*nə*”, “*nə də*” inkar bağlayıcısı alman dilində olan bəzi neqativ frazeologizmlərin ekvivalentlərinin verilməsində istifadə olunur. Məsələn: *kein Bein auf Erde kriegen* – arxadaqsız olmaq; *überall und nirgends zu Hause sein* – evsiz-çəksiz olmaq; *weder Fisch noch Fleisch sein* – nə ölüyə hay verir, nə də diriyyə pay və s.

III fəslin dördüncü paragrafı “***İnkər elementin privativ xarakteri və onun polisemantik-kommunikativ variasiyası***”na həsr olunmuşdur.

Alman dilində affirmativ frazeologizmlərin inkar olunması üçün *nicht, kein, nichts, niemand, nie, niemals, nirgends, nirgendwo* və s. inkar daşıyıcılarından istifadə olunur. Onlar inkarlıq elementləri kimi şəraitdən asılı olaraq müvafiq pozitiv frazeologizmlərdə sintaktik və semantik baxımdan fərqlənən inkar mənanın yaranmasına səbəb olur. Bəs “*nein*” inkarlıq daşıyıcısının frazeologizmlərlə işlənməsi mümkündürmü? Bu inkar daşıyıcının inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında hansı rolu vardır?

Tədqiqatlardan aydın olur ki, “*nein*” inkar elementi ilə digər inkar daşıyıcılar arasında əlaqənin olmasına baxmayaraq onlardan fərqlənir. Burada belə bir sual diqqəti cəlb edir: “*Nein*” cümlənin tərkib hissəsidir, yoxsa özü bir cümlə və ya cümlənin növlərindən biridir?

Praqmatik aspektdə aparılan təhlillər göstərir ki, “*nein*” inkar ədatı çoxşaxəli funksiyaya malik olduğundan inkar-təsdiq variasiyasının yaranmasında mühüm rol oynayır. Məhz bu halları nəzərdən keçirmək maraqlıdır:

a) “*nein*” sual-cavab situasiyasında tərəf-müqabilin mövqeyini müəyyənləşdirən neqativləşməyə xidmət edir: *Besitzen Sie einen gültigen Reisepaß? – Nein!*

b) müəyyən şəraitdə insanın psixoloji durumunun daxili nitq vasitəsi ilə ifadəsini bildirir. Məsələn, mənzil istismar idarəsinə gələn bir nəfər çox adamın növbəyə dayandığını görüb heyratla və qəzəblə deyir: *Nein!*

Burada heç bir sual replikası olmadan səslənən “*nein*” həmin şəxsin təəccüb və etirazını ifadə edir. Burada inkardan əlamət belə

yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dəqiqləşdirmə, qeyri-adekvat gözləmə hallarına və müəyyən digər tələblərə də çox vaxt “*nein*” cavabı səslənir:

– *Haben Sie schon ein Visum?* – *Nein.*

– *Besorgen Sie sich unbedingt ein Visum!* – *Nein, ich reise in die Türkei.*

– *Da braucht man wahrscheinlich auch ein Visum?*

– *Nein, da kann man als Aserbajdschanerin ohne Visum einreisen.*

Bu çoxfunksiyalı inkar element müxtəlif məqamlarda ədat funksiyasında istifadə olunaraq leksik gücləndirici kimi intensiv təsdiqin ifadəsinə xidmət edir. Məsələn:

– *Kann dein Sohn schon laufen?* – *O nein, er ist noch fünf Monate alt.*

– *Sie sehen aus wie 40?!* – *Ach nein! Sie schmeicheln mir. Ich bin schon 67.*

– *Schminken Sie sich eigentlich jeden Tag?* – *Aber nein!* – *Das wäre zu umständlich.*

Bəzi kommunikasiya şəraitində “*nein*” danışanın nitqinin redaktə olunmasına, eyni zamanda dinləyicinin aldığı məlumatdakı yanlışlığın aradan qaldırılmasına xidmət edir. Nümunə maraqlıdır: *Ich versichere Ihnen, dass ich den Antrag schon am 17. März, ach nein, am 16. März gestellt habe.* Göründüyü kimi, bu zaman “*nein*” hər iki tərəfdən vergül ilə ayrılır və fikrin düzəlişinə diqqəti cəlb edir. Burada da heç bir inkar mənadan söhbət getmir.

Təhlillərə əsasən qeyd etmək olar ki, “*nein*” inkar söz olmasına baxmayaraq cümlə funksiyasını yerinə yetirir. O, həmçinin inkar-təsdiq variativliyin yaranmasında, yəni neqativ təəssüratın pozitiv aspektdə ifadə olunmasında privativ və neqativ frazeologizmlərlə yanaşı böyük rol oynayır. “*Nein*” inkar elementinin yaratdığı belə konstruksiyalar konnotativ informasiyanın zənginləşməsinə və kommunikasiya aktının səmtinin dəyişməsinə səbəb olur.

Azərbaycan dilində “*nein*” inkar elementinin mənasını “*xeyr*” və “*yox*” inkar sözləri vasitəsi ilə ifadə etmək olar. Nümunələrin təhlilinə əsasən demək mümkündür ki, bu leksik inkar elementlər

müəyyən şəraitdə bütöv cümləyə ekvivalent kimi kommunikasiya aktında fikirlərə neqativ münasibəti bildirdikdə istifadə olunur. Məsələn:

Zübeydə: Bəs, balam, ərə getməyəcəksən?

*Səkinə xanım: Yox.*²²

“Yox” inkar sözü praqmatik planda hadisə və ya əşyaya verilən yüksək qiyməti ifadə edir. Nümunəyə nəzər salaq: *Füzulidən böyük şair yoxdur* = *Füzuli şairlərin ən görkəmlisidir, böyüyüdür*.

Deməli, alman dilində “*nein*” inkar elementi və Azərbaycan dilində olan “yox” inkar sözü praqmatik aspektdə çoxfunksionaldır və onlar yalnız inkar semantikanın ifadəsinə xidmət etmir. Hər iki inkar element nitq şəraitindən asılı olaraq təsdiq mənanının implisit daşıyıcısı da ola bilər. Bununla da onlar inkar-təsdiq variasiyanın yaranmasında mühüm rol oynayır.

“Frazeologiya sahəsində funksional-semantik makroqrupların interlinqval müqayisəsi”ndən bəhs edən **IV fəsil** beş paragrafı əhatə edir və frazeologiya sahəsinin inventarının ayrı-ayrı makroqruplar şəklində alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş dil faktları əsasında müqayisəli təhlilinə həsr olunur.

“Privativ sabit müqayisələrin inkar-təsdiq transpozisiyası” adlanan birinci paragrafda sabit müqayisələr tədqiqata cəlb olunur. Alman dilində komparativ frazeologizmlər adlanan frazeoloji və ya idiomatik müqayisələrin strukturunu belə formulə etmək mümkündür: əksər halda feil və ya sifət + *wie* (müqayisə ədatı) + isim (müqayisə bazası (tertium comparationis)). Azərbaycan dilində isə idiomatik müqayisələrin düstur şəklində ifadəsini bu cür vermək olar: isim + kimi (qoşması) + feil. Buradan aydın görünür ki, müqayisə bazasının (tertium comparationis) markeri alman və Azərbaycan dillərində fərqli mövqelərdə reallaşır. Bu fikir tədqiqat işində alman və Azərbaycan dillərindən seçilmiş komparativ frazeologizmlərin müqayisəsi əsasında təsdiq olunur: *fallen um/sterben wie die Fliegen* – milçək kimi qırılmaq, *sich wie ein Elefant im Pozellanladen benehmen* – ayı kimi davranmaq, *müde sein wie ein Hund* – it kimi yorulmaq.

²² Axundov, M.F. Komediylar, povest, şeirlər / M.F.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – s.169.

Müqayisə olunan dillərdə sabit müqayisələr strukturlarına görə iki qrupa ayrılmışdır:

1) “müqayisə bazası” heyvan adları ilə ifadə olunan komparativ frazeologizmlər: *dastehen wie der Ochs vorm Berg/Scheunentor* = qoyun kimi gözünü döymək. Zəruri komponenti heyvan məfhumlarından ibarət olan nəzərdən keçirilən sabit müqayisələrin təhlili struktur-semantik nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan dilində tam ekvivalentlikdən bəhs etməyin qeyri-mümkünlüyünü aşkara çıxarır.

2) “müqayisə bazası” əşya bildirən sözlərlə ifadə olunan sabit müqayisələr: *dünn wie eine Bohnenstange* – çubuq kimi nap-nazik (olmaq).

Müqayisəli təhlil belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, bir dildən o birinə keçəndə komponentlərin transformasiyası vasitəsi ilə ifadənin milli xüsusiyyətləri əks etdirilir. Nümunələrə nəzər salaq: *leben wie Gott in Frankreich* – bəy balası kim yaşamaq; *mager sein wie eine Ziege* – elə arıqdır ki, iynəyə saplamaq olar; *gesund sein wie ein Fisch* – buz baltası kimi sağlam olmaq və s.

80 nümunə üzərində aparılan təhlilə əsasən belə qənaətə gəlmək mümkün olmuşdur ki, alman və Azərbaycan dillərində privativ komparativ frazeologizmlərin tam ekvivalent müvafiqliyi 1:3 nisbətindədir. Burada nəzərə çarpan fərqlər privativ komparativ frazeologizmlərin böyük əksəriyyətinin struktur və semantik nöqteyi-nəzərdən, eləcə də müqayisə bazasına görə tədqiq olunan dillərdə qeyri-mütənasibliyi alman və Azərbaycan xalqlarının bir-birindən köklü surətdə fərqlənən mədəniyyət və həyat tərzinin inikasının nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

“Privativ frazeoloji cütlərin kontrastiv təsvir modeli”ndən bəhs edilən ikinci paragrafda frazeologizmlərin xüsusi bir növü olan frazeoloji cütlərin müqayisəli təhlili aparılır. Məlumdur ki, alman dilində olan ixtisas ədəbiyyatında frazeologizmin bu növündən bəhs edərkən müxtəlif sinonim terminlər işlədilir. E.Riesel onları “Zwillingsformeln”²³, U.Şröter “Wortpaare”²⁴, Y.Sternkopf “Paarformeln”²⁵ adlandırır.

²³ Riesel, E. Der Stil der deutschen Alltagsrede / E.Riesel. – Moskau: Staatsverlag Hochschule, – 1963. – 486 S.

Azərbaycan dilçiliyində bu dil vahidlərinin frazeologizmlərin ayrıca bir növü kimi təhlilinə və hansı terminlə ifadə olunmasına dair məlumat yoxdur. Yalnız H.A.Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının mənə quruluşundan danışarkən *baş-beynini/baş-qulağını aparmaq, dilə-dişə/dilə-ağıza düşmək* və s. sabit söz birləşmələrinin leksik variantların bir növü olduğunu və onların baş sözünün qoşa sözlərdən ibarət olduğunu qeyd edir.²⁶

Bu dissertasiyada belə strukturda olan frazeologizmlər frazeoloji cütlər adlandırılır, onların struktur-semantik aspektdə alman dili ilə müqayisədə şərh edilir. Frazeoloji cütlər formal struktur baxımdan səs ahəngdarlığına görə üç qrupa ayrılır: 1) alliterasiya – *mit Kind und Kegel, Lust und Liebe, Feuer und Flamme, blaß und bleich; söz-söhbət (yaratmaq), sorğu-suala (tutmaq)*, 2) assonants – *Schrot und Korn, außer Rand und Band, hegen und pflegen; bənd-bərə, səs-səmir*, 3) müxtəlifsaitli ahəngdarlığa aid – *aus nah und fern, hier und heute, kurz und bündig; qədr-qiyəmət, tez-tələsik, küy-kələk* və s.

Alman dilində privativ frazeoloji cütlərin struktur təhlilindən görünür ki, sintaktik strukturda birləşdirici element funksiyasını “und” bağlayıcısı və müxtəlif sözönləri yerinə yetirərək frazeoloji cütlərin zəruri komponenti kimi güclü idiomluqla müşayiət olunur.

Azərbaycan dilində privativ frazeoloji cütlərin struktur təhlili isə onların komponentləri arasında nə bağlayıcının, nə də sözünün işlənməsinin müşahidə olunmadığını göstərir. Daha dəqiq desək, burada frazeoloji cütlər güclü idiomluq ifadə edərək bilvasitə əlaqə əsasında öz mövcudluğunu tapır. Burada defis frazeoloji cütlər arasında birləşdirici element olaraq iki avtosemantikalı ismin bir anlayışın tautoloji şəkildə intensiv ifadəsinə xidmət etməsinə səbəb olur. Məsələn: *sorğu-suala tutmaq, ürək-göbəyi düşmək, söz-söhbət*

²⁴ Schröter, U. Paarformeln in Gegenwart und Geschichte der deutschen Sprache. // In: Sprachpflege 29, 1993. – s.194.

²⁵ Sternkopf, J. Paarformel vs. verbaler Phraselogismus. // Beiträge zur Erforschung der Deutschen Sprache. Bd.10, – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, – 1991. – s.125.

²⁶ Bayramov, H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.A.Bayramov. – Bakı: “Maarif”, – 1978. – s.150.

yaratmaq, dilə-dişə düşmək, gecə-gündüz qan ağlamaq, əhdi-peyman bağlamaq və s.

Alman dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində frazeoloji cütlər feili frazeoloji birləşmələrin xüsusi növü kimi dəyərləndirilə bilər, çünki onların ikinci komponenti feillərdən ibarətdir və onlar frazeologizmin tərkibində müxtəlif qrammatik əlaqədə çıxış edir: *ələk-fələk etmək/eləmək, əl-ayaq açmaq, dil-ağız eləmək, var-yoxdan çıxmaq, ipə-sapa yatmaq, dəridən-qabıqdan çıxmaq, dost-düşməni tanımaq* və s.

Alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeoloji cütlərin tipoloji aspektdə müqayisəli təhlili zamanı strukturda nəzərə çarpan qlobal fərqlərin olmasına baxmayaraq, semantikasına görə üst-üstə düşən frazeoloji cütlər də diqqəti cəlb edir. Müqayisələr maraqlıdır: *Haut und Knochen sein* – bir dəri – bir sümük olmaq, *Haus und Hof verlassen* – ev-eşiyi tərk etmək.

Alman və Azərbaycan dillərində mövcud olan bəzi privativ frazeoloji cütlərin tərkibində ekvivalent leksemlərin olmasına baxmayaraq, onlar tamamilə müxtəlif mənalar ifadə edir:

(1a) *Mund und Nase aufsperrren = sehr überrascht sein*,

(1b) *ağız-burun oynatmaq = nədənsə narazı qalmaq*,

(2a) *Tag und Nacht = ständig, ohne Unterbrechung*,

(2b) *gecə-gündüz qan ağlamaq = işləri düz gətirməmək* və s.

Frazeoloji cütlərin semantik aspektdə tədqiqi onların əksəriyyətinin kontrast effektinə əsaslandığını və bununla da inkar-təsdiq variasiyanın yaranmasına səbəb olduğunu söyləməyə imkan verir.

IV fəslin **“İdiom və qanadlı sözlərin privativ xarakteri”** adlanan üçüncü paragrafında privativ frazeologizmlərin bu növləri kontrastiv metoda əsasən alman və Azərbaycan dillərində çoxsaylı nümunələrlə tədqiq olunur. Araşdırmalardan belə məlum olur ki, “qanadlı sözlər” ifadəsi ilk dəfə qədim Yunanıstan şairi Homerin “İliada” və “Odiseya” əsərlərində işlədilmişdir. Qoca Homer o sözləri “qanadlı” hesab edirdi ki, onlar bir nəfərin ağzından çıxıb çox sürətlə xalq içərisində yayılır, başqaları tərəfindən də istifadə olunurdu. Bu terminin dilçilik ədəbiyyatında istifadəsində alman alimi Q.Büxmanın böyük xidməti olmuşdur. O, 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasını “Geflügelte Worte” (“Qanadlı sözlər”)

adlandırmışdır. Müəllif bu əsərdə ədəbi-bədii mənbələrdən və tarixi salnamələrdən götürülmüş, məşhurlaşmış söz və ifadələri toplamışdır.

Xalq arasında ən çox yayılmış qanadlı sözlər bunlardır:

Məhəmməd Peyğəmbər: Beşikdən məzaradək öyrənmək = *von der Wiege bis zur Bahre lernen*;

Platon: *Liebe macht blind* = məhəbbətin gözü kor olar;

Ç.Darvin: *Kampf ums Dasein* = həyat mübarizədir və s.

İdiom termini yunanca “idios” sözündən götürülmüş və “oriqinal, xüsusi, yəni başqalarından fərqlənən” mənasını ifadə edir. Bu termini ilk dəfə alman alimi Y.Qottşed 1758-ci ildə nəşr etdirdiyi “Beobachtungen über den Gebrauch und Mißbrauch vieler deutscher Wörter und Redensarten” əsərində istifadə etmişdir. Bu əsərdə Y.Qottşed “idiom” sözünün maraqlı bir izahını vermişdir: “Dilimizdə elə ifadələr vardır ki, başqa bir dilə sözbəsöz tərcümə oluna bilmir. Bunlar məhz “idiotiklər”dir (axmaq ifadələrdir).

Alman dilindən seçilmiş və təhlil olunmuş təsdiq quruluşlu, ancaq inkar mənanın daşıyıcısı olan *Sand in die Augen streuen, auf den Hund bringen, durch die Lappen gehen* privativ idiomlarının Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri də privativ xüsusiyyətə malikdir. Bu privativ idiomların Azərbaycan dilində olan qarşılıqlarının, yəni *gözünə kül üfürmək, məhv etmək, əkilmək və ya aradan çıxmaq* ifadələrinin struktur-semantik təhlili göstərir ki, burada da təsdiq strukturunda inkar məna hökmrandır. Ona görə də alman və Azərbaycan dillərində privativ xarakterli idiom və qanadlı sözlərin müqayisəli təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, fərqli komponentlərdən ibarət olan bu frazeologizmlər hər iki dildə implisit inkar semantikanın daşıyıcılarıdır. İnkar mənanın potensial formada ifadə olunan və fikrin təsdiq formada təşəkkül tapmasına yönələn kommunikativ-üslubi paradigmalarda privativ idiom və qanadlı sözlərin yaratdığı inkar-təsdiq variativlik aydın görünür.

IV fəslin “*Negativ idiomların semantik xüsusiyyətləri*”nə həsr olunan dördüncü paragrafında aparılan tədqiqata istinadən qeyd etmək olar ki, alman dili kimi Azərbaycan dili də idiomlarla zəngin bir dildir. Məlumdur ki, alman dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində feilin və ismin inkarı dəqiq və sabit bölgü münasibətinə əsaslanır. Bir qayda olaraq feili inkar etmək üçün *-ma*, *-mə* inkar

şəkilçisindən, isimlərin inkarında isə “*deyil*” inkar elementindən istifadə olunur. Azərbaycan dilində feil əksər hallarda neqativ idiomların zəruri komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Buna görə də neqativ idiomlarda *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisinin işlənmə tezliyi yüksəkdir və Azərbaycan dilində neqativ idiomların əksəriyyətində *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisi idiomun zəruri tərkib hissəsi kimi reallaşır: *anasının qarnında öyrənmək – anasının qarnında öyrənməmək; başı əhləd daşına dəymək – başı əhləd daşına dəyməmək* və s.

Alman dilində dil materialının təhlili göstərir ki, inkar elementlər sırasına daxil olan *nicht* inkar ədatı, *nichts* inkar əvəzliyi və *nie* inkar zərfi neqativ idiomların ayrılmaz tərkib elementi kimi çıxış edə bilir: *jmdm. nicht schuldig bleiben; einer Sache steht nichts im Weg; nichts in den Knochen haben; nie aus seinem Dorf herausgekommen sein; nie einen Streit vom Zaune brechen; einmal und nie wieder*.

Neqativ idiomların struktur-semantik təhlilindən görünür ki, alman dilində sintaktik, Azərbaycan dilində isə morfoloji səviyyə aparıcı rol oynayır. Heç şübhəsiz ki, bu da həmin dillərin tipoloji quruluşu ilə, yəni türk dillərinin aqqlütinativ xüsusiyyəti və german dillərinin analitizm meyli ilə əlaqədardır. Neqativ idiomların hər iki dildə semantik təhlili inkar və təsdiq strukturların qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətlərini təzahür etdirir. İnkər görünmə təsdiqin ifadəçisi olan neqativ idiomlar ekspressiv-üslubi effekt yaradır. Buna görə də neqativ idiomların komponentlərinin funksional nisbətlərini araşdırarkən kommunikativ-praqmatik faktorların rolunu nəzərə almaq tələb olunur.

Privativ paremlərin tədqiqindən bəhs edən IV fəslin beşinci paraqrafında “**Privativ paremlərin inkar-təsdiq transformasiyası**” araşdırılır.

Nəzərdən keçirilən tədqiqatlara istinad etdikdə xalqımızın tarixini, mübarizəsini, məişətini heyvətəmiz bir dillə əks etdirən ölməz sənət incisi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında müasir həyatla səsləşən çoxsaylı atalar sözlərinə rast gəlirik. Dastanda bu gün xalq arasında geniş tətbiq dairəsinə malik olan inkar tərkibli bir sıra atalar sözlərinə rast gəlmək olur: 1) *təkəbbürlük eləyəni tanrı sevməz*; 2) *özünü uca tutan lovğa adamda ağıl olmaz*; 3) *qarı düşmən dost*

olmaz; 4) oğul atadan görməyincə süfrə açmaz; 5) qız anadan görməyincə öyüd almaz və s. Eləcə də M.Kaşqarlının lüğətində rast gəlinən atalar sözlərinin bir qismi mütləq inkar konstituentli pozitiv semantikalı olması ilə diqqəti cəlb edir: 1) qanı-qanla yumazlar; 2) dağ-dağa qovuşmaz; 3) ət dırnaqdan ayrılmaz; 4) günahsız adam olmaz və s.

Göründüyü kimi, bu atalar sözləri əsasən inkarda işlədilir, onların təsdiqə çevrilməsi semantik pozulma ilə nəticələnir. Deməli, kommunikasiya şəraitində obrazlı ifadə tərzini əmələ gətirən çoxsaylı atalar sözləri sırasında mütləq inkar konstituentə malik bir qrup atalar sözləri mövcuddur ki, həmin dəyişməz leksik tərkibdən inkar elementin çıxarılması qeyri-mümkündür. Alman dilində də belə privativ paremlər diqqəti cəlb edir:

1) *vom Ansehen wird man nicht satt* – halva-halva deməklə ağız şirin olmaz;

2) *einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul* – bəy verən atın dişinə baxmazlar;

3) *Wer nicht arbeitet, soll auch nicht essen* – işləməyən dişləməz və s.

Nümunələrin müqayisəsinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, alman və Azərbaycan dillərində atalar sözlərinin qarşılıqları bir-biri ilə yalnız semantik adekvatlıq təşkil edir. Struktur təhlilə əsasən demək olar ki, nümunədə göstərilən atalar sözlərinin komponentləri mənaca fərqli leksemlərdən təşkil olunmuşdur. Lakin alman dilində mütləq inkar tərkibli atalar sözlərinin semantik adekvatları heç də həmişə Azərbaycan dilində mütləq inkar konstituentli paremlərə müvafiq olmur. Eləcə də, əksinə, Azərbaycan dilində olan inkar paremlərin alman dilində yalnız inkar komponentli konstruksiyalar olması nadir hallarda müşahidə olunur:

1) *Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben* – cücəni payızda sayarlar;

2) *Die Katze läßt das Mäusen nicht* – canavarı necə bəsləsən də yenə gözü meşədedir;

3) *Man muß das alte Heu nicht eher verkaufen, bis man frisches Futter hat* – saxla samanı, gələr zamanı və s.

Alman və Azərbaycan dillərində privativ paremlərin struktur-semantik təhlilində gözə çarpan neqo-pozitiv variasiya bu dillərin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün diqqəti cəlb etməyə bilməz. Məsələn, alman dilində *von Worten wird der Bauch nicht voll* atalar sözünün semantik ekvivalenti *“halva-halva deməklə ağız şirin olmaz”* hesab oluna bilər. Lakin bu privativ paremlər komponent tərkibinə görə fərqli leksik vahidlərdən ibarətdir. Buna baxmayaraq hər iki dildə paremlərin inkar tərkibli olması müxtəlif xalqların düşüncə tərzindəki oxşarlığa bir işarədir.

“Kontekstual privativlərin kommunikativ-praqmatik funksiyası” adlanan **V fəsil** beş paragrafı əhatə edir. Birinci paragraf **“Sabit tərkibli privativ predikativ konstruksiyaların neqo-pozitiv variasiyası”** adlanır. Bu paragrafda hər iki dildə quruluşca cümləyə ekvivalent müəyyən qrup privativ frazeoloji vahidlər struktur-semantik aspektdə təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, privativ frazeoloji vahidlərin müəyyən qismi qrammatik cəhətdən formalaşaraq bitmiş bir fikri ifadə edir. Belə privativ xüsusiyyətli frazeologizmlər struktur baxımdan cümləyə bənzəyir, lakin sintaktik funksiya etibarilə cümlədə yalnız predikativ rolunda çıxış edir.

Struktur-qrammatik baxımdan adi cümlə ilə predikativ frazeoloji konstruksiyalar arasındakı eyniyyət frazeologiya termininin burada işlənməsinin sanki ziddiyyətli bir xarakter almasına gətirib çıxarır. Lakin bu heç də belə deyildir. Bəzi predikativ frazeoloji konstruksiyaların struktur təhlili göstərir ki, onlar qeyd olunan aspektdə adi sadə cümlələrlə eyniyyət təşkil edir. Lakin semantik aspektdə onların təhlili inkar-təsdiq variativliyi yaradan transformasiya variantlarının olduğunu söyləməyə imkan verir. Nümunələrə nəzər salaq:

(1) *Unser langjähriger Abteilungsleiter ist gestern aus dem Leben abberufen worden.* = *Unser langjähriger Abteilungsleiter ist nicht mehr am Leben.*

2) *Ich würde euch gern helfen, aber mir sind die Hände gebunden.* = *Ich würde euch gern helfen, aber ich kann nichts tun.*

Azərbaycan dilində də bu qrupa aid olan privativ xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmiş frazeoloji nəqli cümlələrin strukturuna görə bir neçə növü vardır. Məsələn:

(1) *Həyatdan heç kam almadım, oxum daşa dəydi. = Arzularıma çatmadım.*

(2) *İraqın bombalanması xəbərini eşidəndə qanım qaraldı. = İraqın bombalanması xəbərini eşidəndə özümü çox pis hiss etdim.*

Predikativ frazeoloji konstruksiyaların ifadə etdiyi xəbərin sintaktik əlaqəsinin xarakteri ilk növbədə həmin frazeologizmin dominant komponentinin qrammatik xüsusiyyətindən asılı olur ki, bu formanın köməyi sayəsində cümlənin digər üzvləri ilə əlaqə həyata keçir. Privativ predikativ frazeoloji konstruksiyalarda implisit inkar mənə mübaliğəli xarakter alır və müstəqil kommunikativ vahidin tərkibində spesifik funksiya yerinə yetirərək inkar-təsdiq variasiyasını yaradır. Mütləq formullar kimi sabitləşmiş predikativ frazeoloji konstruksiyalar dil sistemində öz intensivliyi ilə fərqlənir və onlar emosional ekspressivliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

V fəslin ikinci paraqrafında ***“Dialoji və frazeoloji kontekstlərin inkar-təsdiq variasiyası”***ndan bəhs edilir. Burada izah olunur ki, kommunikasiya prosesində anlaşıma yalnız sözlər və cümlələr vasitəsi ilə deyil, həmçinin kontekstlər əsasında formalaşır. Hər bir kontekst müəyyən ünsiyyət məqsədinə malik olur, məlumatın verilməsi və onun qəbulu sferalarından ibarət iki mühüm cəhəti özündə ehtiva edir. Deməli, kontekstdə informasiyanı qəbul edən tərəfindən açılmasını tələb edən funksiya qərarlaşmış olur. Bu funksiya kontekstdə müəyyən ənənəvi ünsiyyət niyyətinə və məramına yönəlmiş dil elementlərinin sayəsində öz reallığını tapır. Doğrudur, kontekst dil vahidlərinin struktur əhəmiyyətini əsaslandırır, lakin dilxarici informasiyanın verilməsi üçün mühüm olan dil vahidlərinin ünsiyyət aktındakı mənasını aktuallaşdırır. Dilçilikdə kontekstin əsasən iki növündən bəhs edilir: dar kontekst və geniş kontekst. Bəzi tədqiqatçılar müəyyən hallarda cümlələrin dar kontekst rolunu yerinə yetirdiyini qeyd edir. Geniş kontekst dedikdə isə cümlə çərçivəsindən kənara çıxılır və bir neçə cümlənin əhatə olunduğu dil mühiti başa düşülür.

Bu tədqiqat işində kontekstin daha geniş anlama malik olduğu dil faktlarının vasitəsi ilə təhlil edilir. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, kontekst bu və ya digər dil vahidlərinin manipulativ istifadə olunduğu dil mühitidir. Məhz bu dil mühitinin sayəsində neqativ

mənanın pozitiv strukturda reallaşma imkanı gerçəkləşir. Beləliklə, ifadənin özünəməxsusluğu ilə şərtlənmiş kontekstual variativlik yaranır. İnkar-təsdiq variativliyin yaranmasında qeyri-inkar strukturlarda inkarın implisit formada təzahürü prosesi zamanı sadə, tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə kimi çıxış edən mikrokontekstlər də mühüm rol oynayır. Xüsusilə, iki həmsöhbətin sorğu və cavab replikasında mövcud olan frazaxarici vahidlərdə inkarın ifadə vasitəsi özünəməxsus ahəngə malik olur. Dialoq formalı belə kontekstlər iki cümlədən ibarət olur və ardıcıl surətdə mühakimənin inkar modusunun məntiqi ifadəsini yaradır. Belə hallarda implisit inkar hadisələrin gedişi üçün zəmin yaradan kontekst və replikalarla cümlənin daxili semantikasındakı ifadə olunur. Nümunələrə diqqət yetirək: *“Die fremde Frau fragt den kleinen Jungen vor dem Haus: “Wo ist denn die Frau Lehmann?” Der Junge: “Die ist auf dem Friedhof”. Die fremde Frau wartet. Nach einer Stunde fragt sie wieder den Jungen: “Ist die Frau Lehmann noch nicht da?” Der Junge: “Die ist auf dem Friedhof!” – “Sie müsste aber doch zurück sein?” – fragt die Fremde. Der Junge: “Das glaube ich nicht. Die liegt doch schon über zwei Jahre dort!”*²⁷.

Kontekst daxilində işlənən *auf dem Friedhof sein* ifadəsi konnotativ məna kəsb edərək kontekstual variativliyin yaranmasına səbəb olur, çünki pozitiv strukturda olan bu söz birləşməsi (*Sie ist auf dem Friedhof* = *Sie ist nicht am Leben* = *Sie ist verstorben*) ifadələrinə ekvivalent məna kəsb edir.

Azərbaycan dilindən seçilmiş nümunələr əsasında da dialoqların implisit inkar ifadə etməklə inkar-təsdiq variasiyanı yaratdığını görmək mümkündür:

*Həmzə bəy: Qadam, çox kötəklər üstündə çırpılar doğrayıblar. Allah qoysa hamınızı mən yerə quyulayacağam*²⁸ = *Mən sizdən sonra öləcəyəm. = Mən tezliklə ölməyəcəyəm.*

Nümunələrin struktur-semantik təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, dialoji nitqdə mütəmadi olaraq kontekstdaxili söz və sözbirləşmələrinin yaranması prosesi gedir. Bu prosesin nəticəsində

²⁷ “Der Weg” jurnalı / – 2004. №2, s.45.

²⁸ Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri [II cildə] / Ə.Haqverdiyev. – I c. – Bakı: Azərnəşr, – 1971. – s.52.

təsdiq formalı söz birləşməsi implisit inkarın yaranmasını şərtləndirərək inkar-təsdiq variativliyi doğuran amil kimi özünü göstərir.

V fəslin üçüncü paraqrafında **“Privativlik sahəsində “ölmək” mikroqrupunun obrazlı ifadə vasitələri”** araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində ikinci elə bir feil tapmaq qeyri-mümkündür ki, bu sayda privativ frazeologizmin semantik ekvivalenti kimi çıxış etsin. Tədqiqat alman dilində Duden 11 “Redewendungen“ (“İfadələr”) adlanan cildə “sterben” – “ölmək” məfhumunu ifadə edən 48 privativ frazeologizmin olduğunu üzə çıxarmış və onların üzərində kontrastiv təhlil aparmışdır.

Bu feil sahəsinin xüsusiyyətləri yalnız ictimai davranış qaydaları çərçivəsini əhatə etmir, o, həm də psixoloji səbəblərlə ölümdən qorxu və ürpəşmə mövcud ölüm hədəsinin qarşısının alınması kimi dərin insani hissləri özündə ehtiva etməsi ilə diqqəti cəlb edir. İfadə tərzinə görə bu semantik sahəyə daxil olan privativ frazeologizmlər yalnız evfemizm – gözəlləşdirmə, mülayimləşdirmə mənalarını deyil, həmçinin disfemizm – yumorlu, kobud, kiminsə xətrinə dəymək və s. mənaları ifadə edir, yəni onlar müxtəlif üslubi dəyər və çalarların tərənnümçüsü olur. Bu səbəbdən də konkret ünsiyyət prosesində insanın bioloji mövcudluğunun mütləq sonu haqqında stereotip və evfemizmlər danışanın sərəncamında olur, məsələn: *Er ist von seinem Leiden erlöst* – o, ağrılardan canını qurtardı; *Er ist heimgegangen* – o, öz evinə yollandı; *Er hat uns für immer verlassen* – o, bizi əbədi tərk etdi.

Semantikasına görə inkar xüsusiyyətə malik bu sabit ifadələrin struktur tərkibində inkarlıq daşıyıcısına təsadüf olunmur, yəni pozitiv strukturda neqativ mənə hökm sürür. Tədqiqat prosesində aparılan təhlil “sterben” – “ölmək” semantik sahəsinin əhatə etdiyi privativ frazeologizmlərin zaman, məkan və obrazlılıq dərəcəsinə əsasən qruplaşdırılmasının zəruriliyini yəqinləşdirdi. Buna görə də bu sahəyə daxil olan privativ frazeologizmlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

I. İşləndiyi zamana və ya dövrə münasib qruplaşma. Burada üç faktor diqqəti cəlb edir: a) *yeni yaranan frazeologizmlər*, b) *qədim*

dövrərdə yaranmış, lakin hal-hazırda danışq dilində işlənən frazeologizmlər; c) arxaik frazeologizmlər.

II. İşləndiyi əraziyə görə, yəni məkan üzrə qruplaşma.

Tədqiqat işində “ölmək” semantik sahəsinin idiomları komponentlərinin obrazlılığına görə də iki qrupa ayrılmışdır:

1. yüksək idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlər: *den Löffel abgeben; ins Gras beißen; die große Grätsche machen; über den Acker gehen; den letzten Furz lassen* və s.

2. zəif idiomluq dərəcəsinə malik olan privativ frazeologizmlər: *einen Zettel am Bein haben; das Haus mit den Füßen nach vorne verlassen; sein letztes Lüftchen aushauchen; von seinem Leiden erlöst sein; die Schuhe stehen lassen, seine ewige Ruhe finden, aller Sorgen ledig sein, die letzten Atemzüge machen* və s.

Bu sahəyə daxil olan privativ frazeologizmlər içərisində alman və Azərbaycan xalqlarının düşüncə tərzlərinin oxşarlığını aşkarlayan sabit ifadələr diqqəti daha çox cəlb edir. Məsələn: “*Ölən özü ilə o dünyaya heç nə aparmır, bütün var-dövlət bu dünyada qalandır*” – mənasını ifadə edən alman dilində bir neçə privativ frazeologizm vardır: *nach dem Tod gilt das Geld nicht mehr* – ölüyə pul gərək olmaz. *Er hat die Schuhe stehen lassen* – filankəs çəkmələrini nümayişə çıxarıb. *Wer tot ist, beißt nicht mehr* – ölünün dişləri yağ ola kəsməz. *Toter Mann macht keinen Krieg* – meyitdən döyüşçü olmaz və s.

“Ölmək” semantik sahəsinə daxil olan privativ frazeologizmlərin müqayisəli təhlili ictimai davranışa, həmçinin insan psixologiyasına təsir edən “ölümdən qorxu”nun universal fenomen olduğunu göstərir. Buna görə də hər iki dildə digər semantik sahələrlə müqayisədə bu sahəyə aid olan privativ frazeologizmlər çoxluğu nəzərə çarpır. Ölümün personifikasiyasını yaradan tarixi və mədəni rəmzlərin mövcudluğu denotat (əsas) və konotat (əlavə) mənalar arasında çoxlu obrazlı dil assosiasiyalarına səbəb olur ki, bunlar da privativ frazeologizmlər vasitəsi ilə xüsusi rəmzlərlə əks etdirilir. Məsələn: *der Tod schloss ihm die Augen. Der Arm / die Hand des Todes streckt sich nach ihm aus. Im Wald lauert der Tod.*

Azərbaycan dilində də “ölüm” ün perzonifikasiya olunduğu sabit tərkibli privativ konstruksiyalar maraqlıdır: *Ölüm gəncin*

arzularını ürəyində qoydu. Ölüm onu öz caynağına keçirdi. Ölüm çağırılmamış qonaqdır və s.

Təhlillər göstərir ki, hər iki dilin bu sahəyə aid privativ frazeologizmləri arasındakı oxşarlıq fərqlərə nisbətən daha çoxdur. Lakin burada struktur eyniliyindən deyil, semantik oxşarlıqdan bəhs olunur. Bu da semantik paralelizmlərin ümumbəşəri mədəni irsə əsaslandığını söyləməyə imkan verir. “Ölmək” semantik sahəsinə aid olan privativ frazeologizmlər hər iki dildə nəsihətamiz ənənəni əks etdirən sosial təsirə malikdir. İmplicit inkar mənanın daşıyıcıları olan bu privativ frazeologizmlər insanlara ölümün labüdlüyünü xatırlatmaqla onları əməlisaleh olmağa, xeyirxah əməllərlə ömür sürməyə sövq edir. Bu sahəyə daxil olan privativ frazeologizmlərdəki nəzərə çarpan fərqlər alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif mədəni xüsusiyyətlərə məxsusluğunu nümayiş etdirir. Fərqlər daha çox ehsan və dəfn mərasimini ifadə edən privativ frazeologizmlərdə nəzərə çarpır.

V fəslin dördüncü paragrafı ***“Frazeoloji kinayənin neqo-pozitiv variasiyanın yaranmasında rolu”*** adlanır. Burada göstərilir ki, məcazların xüsusi növü olan kinayə inkar və təsdiq variasiyanın yaxın və uzaq semantik əlaqəsini ifadə edərək məntiqi və emosional-ekspressiv çalarlanmanın şaxələnmə mənzərəsini yarada bilir. Dil faktlarının təhlilində əsasən qeyd etmək olar ki, əlamət və keyfiyyətin müəyyənləşdirilməsində kinayə əhəmiyyətli rol oynayır. Kinayə təsdiq effektinin zəiflədilməsində və inkar semantikanın implicit ifadəsində intensivliyin müəyyən dərəcələrini xarakterizə edir.

Burada frazeologiya sahəsində kinayənin rolundan bəhs edərkən yalnız sabit birləşmələrin sadəcə kinayəli tətbiqindən deyil, həm də onların struktur-semantik aspektdə təhlilindən danışılır, privativ frazeoloji kinayənin quruluş və məna arasındakı tərs mütənə-sib xüsusiyyətləri izah edilir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, kinayənin semantik üslub fiquru kimi məcazlara aid edilməsi onun klassik ritorik nöqteyi-nəzərdən müəyyənləşdirilməsi üçün qənaət-bəxş deyildir. Diskurs təhlil baxımından kinayə fikrin ifadəsinin təsir keyfiyyəti (xüsusiyyəti) hesab oluna bilər. Çünki o, konkret ünsiyyət şəraitində dinləyici və ya oxucu tərəfindən mətnin üslub əlamətləri əsasında qəbul edilməsinin nəticəsi kimi meydana çıxır.

Alman dilçisi Y.Möhring qeyd edir ki, üslub vasitəsi olan kinayəni diskursiv ikiləşmə şəklində müəyyənləşdirərkən emosiya, mühakimə və hökmlərdən riyakarlıq məqsədi ilə istifadənin mümkünlüyünü nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Burada belə bir sual yaranır: Bu mənfi dəyər və onun ciddiliyi nəyə əsaslanır? Eyni zamanda bu dəyər dəyişkəndirmi? Y.Möhring deyilən və fikirləşilən arasındakı qarşılaşmanın (pozisiyanın) iki səviyyəsinin olduğunu vurğulayır və buna müvafiq kinayənin dörd növünü göstərir.²⁹ Belə bir tədqiqatı Azərbaycan dilinin materialı əsasında apararkən üslubi kinayənin mövcudluğu da müşahidə edilir. Beləliklə, kinayənin beş növünün olduğunu qeyd etmək mümkündür: 1) şəxsi münasibətləri ifadə edən kinayə; 2) təşviş və təhlükəni ifadə edən kinayə; 3) manipulativ kinayə; 4) illokutsioner kinayə; 5) üslubi kinayə. Bu növlərin hər birinin inkar-təsdiq variativliyini yaranmasına xidmət etdiyini Azərbaycan dilinin materialına əsasən aşağıdakı nümunələrdə görmək olar.

1. *Müdirini görməyə gözü olmayan bir nəfər onun uğruna sevindiyini belə ifadə edir: “Sizin nailiyyətinizi eşitmək mənə çox xoş oldu!”* (şəxsi münasibəti ifadə edən kinayə);

2. *Əcnəbi musiqilərin – pop, caz, vals və s. toy məclislərində səslənməsindən məmnun olmayan şəxs deyir: “Bu rəqslər toylarımızın yaraşığıdır!”* (yerli milli xüsusiyyətlərin itirilməsi təhlükəsindən təşvişi nümayiş etdirən kinayə);

3. *Qaynanası ilə yola getməyən gəlin öz rəfiqələri ilə söhbət zamanı deyir: “Qızlar, qaynanam evdə olmayanda darıxıram”* (müsbət qiymətdə manipulyativ global kinayə);

4. *Tez-tez sevgililərini dəyişən oğlan qıza deyir: “Sən mənim üçün bir dənəsen! Sənin üçün canımdan keçərəm”* (kommunikasiya xidmət edən danışiq fəaliyyətli-illokutsioner kinayə);

5. Hər bir yazıçı və şairin az və ya çox dərəcədə müraciət etdiyi üslubi kinayə.

Bu nümunələrdə intonasiya vasitəsi ilə emosional-ekspressiv mənə çalarlarını kəsb edən *xoş oldu, yaraşığıdır, darıxıram, bir*

²⁹ Möhring, J. Negation verbaler Phraseologismen. // In: Europhas 88. Phraseologie Constatstive. – Strasbourg: Actes du Colloque International, – 2004. – s.69-79.

dənəsən, canımdan keçərəm dil vahidləri implisit inkar ifadə etməklə yanaşı, həm də istehza və kinayə çalarının daşıyıcılarıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, semantikasına görə arzu və dilək bildirən sözlər, eləcə də söz birləşmələri, ifadələr intonasiya və kommunikativ şəraitdən asılı olaraq iztirab, istehza ekspressiyası ifadə etmək iqtidarında olur. Nümunəyə nəzər salaq: S.Vurğunun “Vaqif” mənzum dramında Xuramanın xəyanətkarlığından xəbər tutan Vaqif böyük kədər və ağrı hissi ilə deyir: *“Aha, halal olsun bu Xuramana!”*... Aydınır ki, burada *halal olsun* arzu – dilək deyil, qəzəb, kədər, iztirab və ağrı kimi hisslərin ifadəsinə yönəlmişdir, daha dəqiq desək, kinayənin vasitəsi ilə pozitiv struktur neqativ semantikanın daşıyıcısına çevrilmişdir.

H.Manın “Im Schlaraffenland” (“Utopiya”) romanının yarım sərlövhəsi *“Ein Roman unter feinen Leuten”* (“*Zərif insanlar arasında roman*”) adlanır. “Zərif insanlar” birləşməsindəki kinayəni oxucu yalnız bütün romanı oxuduqdan sonra dərk etmək iqtidarında olur. Aparılan təhlildən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kinayə, başqa sözlə desək, privativ frazeoloji kinayə ayrı-ayrı sözlərdə məhdudlaşmır. O, bütöv bir cümlənin və ya abzasın əksliyi olaraq kommunikasiya aktında reallaşır, fəaliyyət göstərir və sintaktik semantikanın mürəkkəb şəkillərinin yaranmasında və bununla da inkar-təsdiq variativliyin meydana gəlməsində əvəzsiz rol oynayır.

V fəslin beşinci paragrafı ***“Frazeoloji metafora və evfemizmlərin privativ xüsusiyyətləri və onların inkar-təsdiq variativliyi”***nə həsr olunmuşdur. Privativ xüsusiyyətə malik olan frazeoloji birləşmələrin geniş planda struktur-semantik aspektdə alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli təhlili dilçilik elmi sahəsində yeni və dəyərli faktlar müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bunların arasında frazeoloji metaforaların və evfemizmlərin implisit xüsusiyyətlərinin tədqiqindən əldə edilən nəticəni göstərmək olar. Çünki nə alman, nə də Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında dilin obrazlı ifadə vasitələri olan metafora və evfemizmlərin inkar-təsdiq variativliyi haqqında heç bir tədqiqat aparılmamışdır.

Təsdiq quruluşda olan privativ frazeoloji metaforaların semantik şərhindən görünür ki, neqativ məna onların daxili strukturunda

implicit şəkildə təmsil olunmuşdur. Bu privativ frazeoloji metaforaları cümlələrdə işlətsək, onların yaratdığı təsdiq-inkar variasiyanı bir daha aydın müşahidə etmək olar: *Die Aufregung schnürte ihm die Kehle zu* = Er konnte nicht mehr reden. *Der alte Mann lag schon in den letzten Zügen*, als sein Sohn endlich im Krankenhaus eintraf. = Der alte Mann hatte schon keine Kraft, als sein Sohn endlich im Krankenhaus eintraf.

Alman dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də müxtəlif nümunələrdə privativ frazeoloji metaforaların yaratdığı forma və məzmun kontrastlığına əsaslanan transpozisiya vəziyyətlərini görmək mümkündür: Bədxah insanlar həmişə başqalarının uğuruna *dodaq büzürlər*. = Bədxah insanlar başqalarının uğuruna sevinmirlər və yaxud bəyənirlər. Camalın anası əl-ayağını yığışdırıb Cənnət kişigilə elçiliyə getdi. Cənnət kişi *yaxasını kənara çəkdi*.³⁰ = Cənnət kişi qızı vermədi.

Məlumdur ki, evfemizmlər də dilin obrazlı ifadə vasitələri sırasında nitqi zənginləşdirən və gözəlləşdirən dil vahidləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada affirmativ strukturlu neqativ semantikali frazeoloji evfemizmlər semantik mikrosahələrə ayrılmış və onların dildə yaratdığı inkar-təsdiq variativlik nümunələr əsasında təhlil olunmuşdur. Qeyd edək ki, implicit inkar daşıyıcılı frazeoloji evfemizmlərin sayca ən böyük mikrosahəsini *“Tod”* – *“ölüm”* semantikasını ifadə edən frazeoloji evfemizmlər təşkil edir. İkinci mikrosahəyə *“betrügen”* – *“aldatmaq”* semantikasını bildirən privativ frazeoloji evfemizmlər, üçüncü mikrosahəyə isə *“Dummheit”* – *“səfehlik”* mənasının daşıyıcıları olan privativ frazeologizmlər daxil edilmişdir.

Privativ frazeoloji evfemizmlərin bir neçə mikrosahəni əhatə edən ayrıca bir makrosahə kimi müəyyənləşdirilməsini, onların və privativ frazeoloji metaforaların inkar-təsdiq variativliyinin buradakı təhlilini frazeologiya sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün bir çıxır, yeni bir istiqamət hesab etmək olar.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqat işinin mühüm müddəaları və əldə edilmiş nəticələri, neqativ və privativ frazeoloji

³⁰ Rəhman, S. Seçilmiş əsərləri. Saçlı [IV cildə] / S.Rəhman. – I c. – Bakı: Azərnəşr, – 1968. – s.246.

vahidlərin linqvistik müsbət və mənfinin müxtəlif intensivlik hədlərinin aşkarlanmasındakı funksiyası, alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində privativlik elementlərinin fikrin kommunikativ xarakterinə təsirinin müqayisəli təhlilindən əldə olunmuş nəticələr sistemləşdirilmişdir.

Bu dissertasiyada alman və Azərbaycan dillərində privativ frazeologizmlər yalnız struktur və semantik baxımdan müqayisəli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Tədqiqat işinin ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada neqativ və privativ frazeologizmlər komponent tərkibinə görə qruplaşdırılmış və onların semantik təsnifatı müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyasının əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Privativ frazeologiyanın semantik strukturu // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, EA-nın nəşri. Filologiya məsələləri. Nəzəriyyə və metodika. IX buraxılış, – 1998. – s.12-16.
2. Frazeologizmlərin dilin zənginləşməsində rolu // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, EA-nın nəşri. Tədqiqatlar, – 1998. – s.45-51.
3. Feili frazeoloji birləşmələrdə inkarlıq // Tədqiqatlar, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1999. №4, – s.7-12.
4. Dilin frazeoloji sistemində atalar sözünün yeri // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, Tədqiqatlar, AEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – 1999. №5, – s.27-30.
5. Zur Übermittlung der deutschen Phraseologismen im Unterricht // – Bakı: AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, – 2002. №3, – s.26-34.
6. Tierbezeichnung für Personen in Redensarten // “Elmi-mədəni tərəqqi və qadın” konfransının materialları. AMEA. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 2003, – s.133-143.
7. İnkarlıq konstituentlərinin idiomlarda reallaşma imkanı // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, Elmi Xəbərlər, – 2004. №3, – s.24-30.
8. Frazeoloji neqativlərin semantik adekvatlığı // Beynəlxalq konfrans “Tərcümə və Transmilli Proseslər”. – Bakı: ADU, – 14-15 aprel, – 2005, – s.165-173.

9. Frazelogizmlərin tərcüməsində idiomluq dərəcəsi mühüm amil kimi // Bakı Slavyan Universiteti, Beynəlxalq konfrans “Müasir dilçiliyin problemləri”. – Bakı: “Kitab aləmi” nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi, – 18-19 may, – 2005, – s.16-18.
10. Predikativ frazeologizmlər // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, “Elmi əsərlərin” xüsusi buraxılışı, – 2005. – s.153-163.
11. Frazelogizmlərin əsas xüsusiyyətləri // – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, ADU, “Elmi xəbərlər”, – 2006. №7, – s.21-24.
12. Komparativ frazeologizmlər // Bakı Slavyan Universiteti, “Tağıyev oxuları” Beynəlxalq Elmi konfrans. – Bakı: “Kitab aləmi”, – 1-2 iyun, – 2006, – s.34-39.
13. Feili frazeoloji privativlərin semantik qrupları // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, “Dil və ədəbiyyat”, – 2007. №3(4), – s.60-71.
14. Schillers Aphorismen und die Gegenwart // – Bakı: “Mütərcim” nəşriyyatı, ADU, “Elmi Xəbərlər”, – 2007. №2, – s.59-62.
15. Gesprächsspezifische Phraseologismen // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, “Dil və ədəbiyyat”, – 2008. №1(5), – s.78-82.
16. “Nein” və onun Azərbaycan dilində ifadəsi // – Bakı: “ADU” nəşriyyatı MMC, “Dil və ədəbiyyat”, – 2009. №3(11), – s.103-109.
17. Deyimsəl kinayənin neqo-pozitiv dəyişimin yaranmasındakı rolu // – Türkiyə, Konya: “Elnur Hasan Mikail”, Stratejik Araştırmalar Merkezi. Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi “Turan”, – 2009. №3, – s.21-25.
18. Das Schilfrohr von Anna Seghers-eine Lesart aus Aserbaidshan // – Berlin: Argonautenschiff Jahrbuch der Anna Seghers Gesellschaft Berlin und Mainz E.V. Aufbau Verlag GmbH&Co. KG, – 2010. №19, – s.326-337.
19. Frazelogizmlərin funksiyaları // Ümummillî lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. III Respublika Elmi konfransının materialları. – Bakı: – 15-17 aprel, – 2010, – s.161-165.
20. Привативные фразеологизмы как средства имплицитного выражения отрицания // Materialele Colocviului Științifico-Practic. “Rolul Limbilor Straine în Contextul European” –

- Chişinău: Centrul Editorial-Poligrafic al USM, – 22 aprilie, – 2010, – s.10-15.
21. Privativ frazeologizmlərin manipulyativ-strateji funksiyası // Uluslararası öğretmen Yetiştirmə Politikaları və Sorunları Sempozyumu II. Bildiriler Kitabı. – Beytepe-Ankara: Hacettepe Üniversitesi, – 16-18 mayıs, – 2010, – s.1028-1033.
 22. Neqo-pozitiv variasiyanın yaranmasında privativliyin rolu // Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları .– Bakı: “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 25-27 noyabr, – 2010, – s.241-243.
 23. “Sterben” – “ölmək” semantikasını ifadə edən frazeologizmlər // “Alman dili fakültəsinin 60 illik yubileyi”nə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın tezisləri. – Bakı: “ADU” nəşriyyatı MMC, – 19 dekabr, – 2009, – s.20-23.
 24. Alman və Azərbaycan dillərində neqativ və pozitiv frazeologiya problemi (Monoqrafiya) / Redaktor S.Ə.Abdullayev. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2010. – 232 s.
 25. Lernschwierigkeiten aserbaidshanischsprachiger DaF-Studierenden beim Erwerb von Phraseologismen // Avicenna. Deutsch-Usbekische Gesellschaft. Printed in Freiburg i.Br. – Deutschland–Freiburg: – Heft 4, Jahrgang, – 2011, – s.39-50.
 26. Structural-Semantic Features of Negative Phraseologisms in German and Azerbaijani Languages // – Cumberland RI USA, International Journal of Arts & Sciences. – 2011. Vol.4, No.18, – S.311-323.
 27. Функционально-семантическая классификация фразеологических негативов // – Алматы: Əl-Farabi atındağı kazak Ülttik Universiteti. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби. Хабаршы Вестник. Серия филологическая. – 2011. №2(132), – s.53-57.
 28. Privativ frazeologizmlərin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. IV Respublika elmi konfransı. – Bakı: “ADU” nəşriyyatı, – 18-19 may, – 2011, – s.116-118.

29. Zu struktur-semantischen Eigenheiten der negativen Phraseologismen im Deutschen und im Aserbaidshanischen // Олмон-шунослик ватармашуносликнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: – 20-21 май, – 2011, – s.58-64.
30. İdiomlarda modifikasiya imkanları // – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, AMEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri. – 2012. №2, – s.80-87.
31. Dialoji kontekstlərin neqo-pozitiv variasiyası // – Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2012. №3, – s.145-149.
32. Azərbaycan dilində sabit müqayisələrin semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, AMEA, Terminologiya məsələləri, – 2012. №1, – s.26-33.
33. Kontekstual və sintaktik frazeologizmlərn pragmatikası (Monoqrafiya) / Redaktor: Ə.H.Naciyeva. – Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, – 2012. – 164 s.
34. Semantic classification of verbal phraseological privatives in German and Azerbaijani Languages // – Baku: Journal of Qafqaz University. Philology and an International Journal, – 2013. Vol. 1, No 1, – s.3-10.
35. Milli mədəniyyətin markerləri olan frazeologizmlərin tədrisinə dair // Ümummillî lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: Mütərcim, – 6-7 may, – 2013, – s.288.
36. Привативный характер идиом и крылатых слов // Материалы международный научно-практический конференции “Полиязычное образование как основное условие интегрирования в мировое образовательное сообщество: опыт и внедрение” – Алматы: “Ylağat”, – 11 апреля, – 2014, – s.145-151.
37. Семантический анализ привативных компаративов в немецком и азербайджанском языках // Актуальные проблемы и достижения в гуманитарных науках. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. – Самара: – 7 апреля, – 2015, Вып. II, – с.83-87.

38. Zur nego-positive Variation von phraseologischen Euphemismen im Deutschen und im Aserbaidshanischen // Материалы IV международного форума “Сохранение и развитие языков и культур. Германистика сегодня”. – Казань: – 14-16 октября, – 2015, – s.17-21.
39. Almanca-Azərbaycanca neqativ və privativ frazeologizmlər lüğəti / – Bakı: Mütərcim nəşriyyatı, – 2015. – 111 s.
40. Frazеолоји metaforaların privativ xüsusiyyətləri // – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, Terminologiya məsələləri, – 2016. №2, – s.74-79.
41. Frazеолоји metaforaların tədrisinə dair // Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: – 5-6 may, – 2016, – s.190-192.
42. Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Sumqayıt: – 24-25 noyabr, – 2016, – s.22-23.
43. Стилистические особенности привативных фразеологизмов // – Москва: ФГБОУ ВО МГЛУ, Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки, – 2017. Вып. 10(783), – с.11-23.
44. Privativ frazeologizmlərin sabitlik əlaməti haqqında // “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq Elmi konfransının materialları. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 24-25 aprel, – 2017, – s.373-378.
45. Verbal frazeologizmlərin affirmativ-neqativ transformasiyası // – Bakı: BDU, Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, – 2018. № 3(107). – s.38-43.
46. Alman və Azərbaycan dillərində privativ paremlər haqqında // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2019. №1, – s.27-35.
47. Privativ evfemizmlərin semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: “Zəngəzurda” nəşriyyatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2021. №3, – s.8-14.
48. Semantic classification of negative frazeologisms in German and Azerbaijani languages and their negative-positive transformation // – Conrado: Revista pedagogica de la Universidad de

- Cienfuegos, “Formación e información por un desarrollo sostenible”, – 2022. Vol. 18, No 85, Marzo-Aril, – p.316-325.
49. Comparative study of the descriptive model of privative phraseological pairs // – Бишкек, Кыргызстан: Издание Международного университета «Ала-Тоо». Министерство Образования и Науки Кыргызской Республики, Alatoo Academic Studies (Научный журнал), – 2023. №2, – p.365-372.
50. Privativ frazeologizmlərin funksional üslublarda tətbiqi // International Scientific Symposium “flag once raised will never fall again!”, dedicated to the 140th anniversary of the founder of the Azerbaijan Democratic Republic Mammad Amin Rasulzadeh. Proceedings Book. – Kars/Türkiye: – 27th of January, – 2024. – p.185-193.

Dissertasiyanın müdafiəsi 03 oktyabr 2024-cü il tarixində saat 10:00-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 2.12 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 iyun 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.06.2024

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 83272 işarə

Tiraj: 100 nüsxə